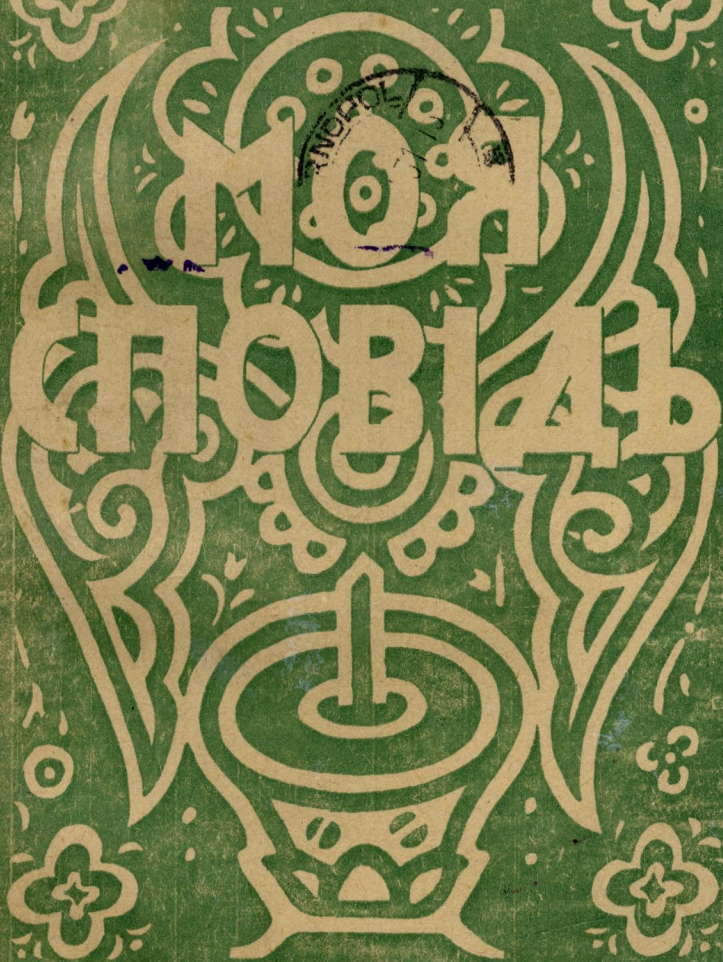






Іван Тиліна



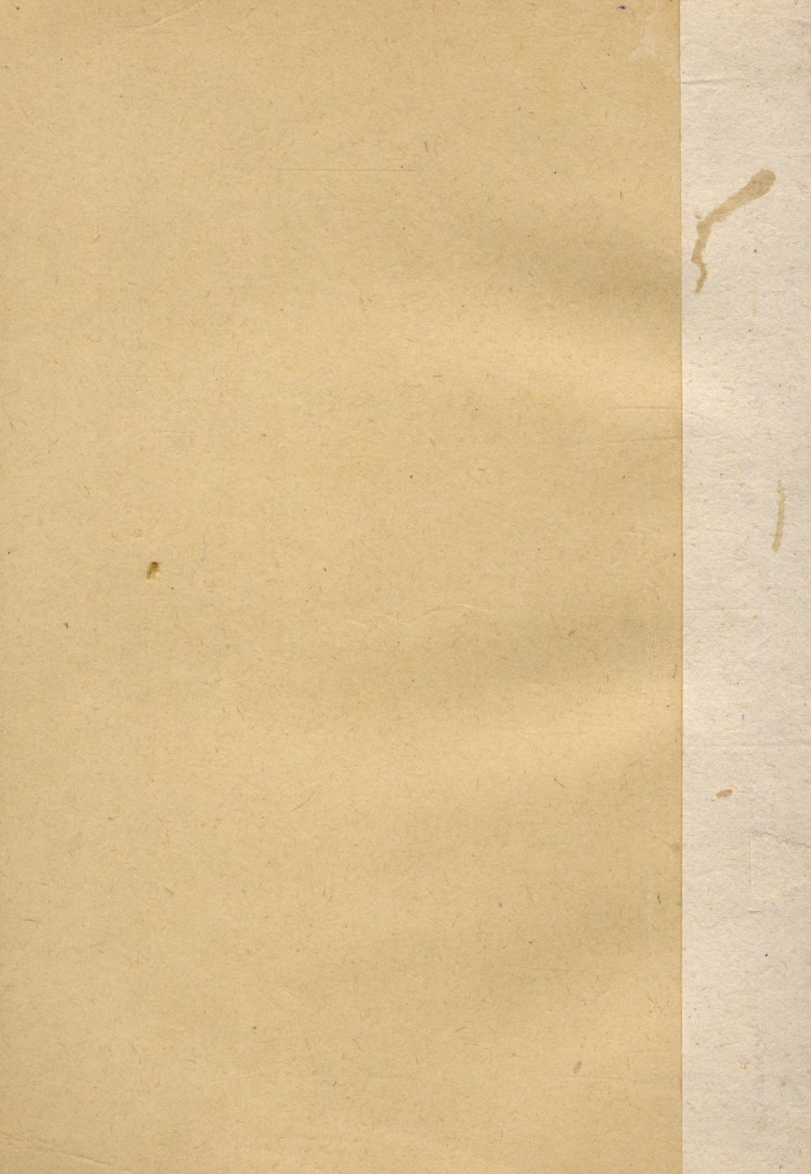
LIBRARY
MAY 15 1915

Торговля

191553

ДРУГА ЧАСТИНА.

191552



06,10

І В А Н Б И Л И Н А

МОЯ СПОВІДЬ

ДРУГА ЧАСТИНА

(З історії світогляду галицько-українського інтелегента).

Л. и. шр

ТЕРНОПІЛЬ 1931.

Накладом книгарні „Будучність” в Тернополі.

191552

191552

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

Львівська державна
наукова бібліотека



39.750 265



З друкарні А. Салевича в Тернополі.

Переднє слово.

В першій частині цієї праці я старався зобразити духовий розвиток інтелігента селянського походження від часу, коли він пішов до міста до школи, аж до покінчення університету. В тій частині я старався зобразити, як той інтелігент зі сільського хлопчини поступово розвивався на свідомого й образованого інтелігента. Його душевна праця в тому очерку життя групувалася головню коло набирання знання і присвоювання собі всего того, духового і матеріяльного, про що він думав, що йому в життю буде потрібне як майбутньому інтелігентови. Громадськими питаннями він, очевидно, інтересувався мало або інтересувався тільки тими, які безпосередню відносилися до його верстви, з котрої він походив, цебто селян. Тій першій частині праці можна дати короткий наголовок: „Від селянства до інтелігентства“.

Оця друга частина, а яка знову є для себе цілістю, містить у собі спробу зображення розвитку громадянських і національних поглядів — розуміється, в звязку з дальшим загальним духовим розвитком і дальшим розвитком зі селянина на інтелігента — тогож інтелігента від часу,

коли він скінчив університет і заняв суспільне становище, аж до часу, коли процес його духового розвитку закінчився і його громадянсько-національний світогляд менше-більше заокруглився. Головним предметом його почувань і обсервації в тому очерку життя був цілий український народ, його відносини, положення, змагання ітд., а тому і його душевна праця в тому очерку ґрупувалася головню коло вироблення громадянсько-національного світогляду.

Цій частині праці можнаби дати короткий наголовок: „Від суспільництва до народництва“. Я вважаю, що це питання є взагалі нині для нас дуже актуальне, а друге, бачу, найглибшим ідеологічним ровом, який має перескочити в своєму духовому розвитку, чито в розвитку свого політичного світогляду, інтелігент селянського походження, є саме перехід від суспільницького до чисто національного світогляду.

Цілу працю я назвав „Сповідю“ тому, що, як це кожний бачив з першої частини і тепер побачить, я торкаюся в деяких місцях таких річей, що вяжуться зі селянським походженням, про які, так мовити, в інтелігентному товаристві не говориться і які може навіть не надаються до прилюдного трактування, а про які говорити ми не жєнувалибся тільки при сповіди, одначе які прилюдно порушити для наших відносин являється категоричним імперативом. Уважаю, що без порушення тих найінтимніших і подекуди примітив-

них, а може навіть найвних справ ми не можемо дістатися до решти чи, скажім, до цілості психіки нашої інтелігенції, а через те і не можемо до неї промовляти ні на неї впливати.

Не моє діло видавати осуд, наскільки я влучно схопив сам центр духового життя нашого інтелігента селянського походження в одному і другому очерку його життя, наскільки вірно і вичерпуючо змалював сам процес його духового розвитку, головню в його психольогічному звязку, і наскільки вміло з мистецького боку опрацював тему. Одначе думаю, що не буду жадати для себе за багато, коли скажу, що кожний, хто-б це не був, признає мені, що піднята мною тема є важна й актуальна. І саме та певність щодо актуальности теми, а потім моє внутрішнє переконання, що я не виявлю себе попусуймайстром на овиді нашої критики і літератури, але навпаки, може внесу дещо нового і корисного в наше духове життя, причинюючися бодай дрібку до розроблення і пізнання психіки нашої інтелігенції, додали мені відваги виступити з оцими думками прилюдно.

Вкінці висловлю побажання, як я це вже зробив у передньому слові до першої частини, щоби Ш. Читачі не брали оцеї праці за автобіографію. Безумовно, дещо війшло сюди з автобіографічного матеріялу, одначе, раз, це виходило з природи річи, а друге, моєю ціллю не було писати автобіографію.

І. Б.

I.

З тим, як я скінчив університет і став учителем гімназії, — це було на кілька років перед війною, — я ввійшов у третій очерк свого життя. Перший очерк був той, коли я ще малим хлопцем був зовсім на селі, другий, коли я ходив до міста до школи — до гімназії і на університет — і коли ще, так мовити, одною ногою стояв на селі, а другою в місті, і третій оцей, коли я вже обома ногами стояв у місті.

Я став учителем в одній з провінційних, українських гімназій у Галичині недалеко від того села, з котрого я походив. Я був би найрадше пішов кудись далше від свого села, деби мене ніхто не знав і деби я не потребував нікому признаватися, що я за один; одначе мені нідеінде не лучалася посада і я лишився в тому місті.

Я відотхнув. Не те, що я став своїм паном і не потребував більше дивитися батькови в руки, — бо спід моральної опіки батька я вже був давно увільнився, — але мені було страшенно неприємно, головни в останніх роках університету, щоразто вертати на свята і ферії на село і безнастанно собі нагадувати, що я селянський син. Тепер це уставало і я не потребував про це думати.

Я скоро вжився в нове, інтелігентське життя. В учительське звання я не мав що вживатися. Остаточню, так само, як я досі через більше як шіснацять літ ходив до школи, то так само ходив далі, а тільки мої ролі помінялися: досі я ходив до школи як учень, а тепер як учитель.

І в громадське інтелігентське життя я вжився скоро. І тут не багато річей було нових для мене. Всякі збори, вибори, засідання, наради, реферати, відчити, членські вкладки, чайні вечери, фестини ітд. були мені відомі вже давніше, ще на університеті, а навіть у гімназії, тільки тепер прийшло те нове, що я засідав і мав право засідати до ради з найповажнішими нашими громадянами і забирати слово у важних народніх справах. Мені з початку страшенно імпонувало, що від нас старших усе зависіло.

За два-три роки я був у цілому інтелігентському — своєму фаховому і громадянському — життю, як у себе дома. Кожного року я міг наперед сказати, що і коли буду в тому році робити: в школі чого вчити, коли буде яка конференція, ферії, свята ітд., а в громадському життю, коли будуть які вибори, збори, чайні вечери ітд.

Моє життя змеханізувалося. Воно поділилося мені після одиниці шкільного року. Ще тільки на одні великі ферії я міг собі робити що інше. — На перші ферії я мав приватну лекцію, на другі я був у батька на селі, а на треті в війську. — Але і про ферії можна було бути певним, що вони з часом змеханізуються.

Так життя мені стало подібне до поземо прикріпленого колеса до одного місця, а котре обертається довкола своєї осі: один оборот колеса це один мій шкільний рік. І як колесо, хоч є в безнастанньому русі, але завсіди стоїть на одному місці, так і моє життя, хоч, здавалося, завсіди йшло вперед, але вдійсности завсіди стояло на одному місці.

Одначе моє життя тільки зовні і матеріально завсіди стояло на одному місці. Духово, внутрі во-

но завсіди йшло вперед і було повне руху і внутрішнього неспокою. Теж зовсім так, як те колесо: само в собі воно є в безнастанньому русі. Та про той внутрішній рух свого життя я й хочу оце розказувати.

Який був мій політичний і, взагалі, загальний світогляд, як я тільки став учителем?

У порівнянні з тим, який він був при кінці гімназії і на початку університету, він, як зрештою думаю, в кожній іншій людині, під кожним оглядом і в усіх речах, що торкаються політики, суспільних питань, філософії, етики і всіх буденних справ, був значно пішов направо. Він багато стратив на своїй скрайности, принциповости і категоричности. Тоді, зн. як я став учителем, мені вже дуже мало залежало на тому, чи буде суспільна революція, чи ні, чи буде визволення трудових мас, націоналізація земних дібр і всіх варстатів праці, реформа моралі, подружого закону, віри ітд., чи ні. Просто, я про те вже майже зовсім не думав. А, розуміється, мій світогляд ішов помалу направо; аж у хвили, коли я став учителем, так він був уже зовсім правий.

Які були причини того, що мій світогляд став правим?

Звичайно, і знову думаю, як у кожній іншій людині, причини того могли бути різні. Могло бути те, що я стратив молодечий запал і завзяття; далі те, що стратив віру в свої сили і віру в можливість осягнення загального добра; далі те, що я, готовлячися на державного вчителя, знав, що як урядовець не буду могли бути соціалістом і революціонером; і далі те, що я, просто, маючи іншу роботу на університеті, головно, коли приготувався до іспиту, не мав часу і змоги займатися

загальними принциповими питаннями; вкінці це міг бути теж такий мій природний духовий розвиток, чито розвиток моїх ідей і поглядів, наскільки я помалу приходив до розуміння, що ніщо в людському життю не доконується нагально, після згори уложеного пляну і так, якби собі того людина бажала. Зрештою могло бути теж і так, що ті всі причини разом на те зложилися.

Одначе в мене була ще до того своя окрема причина, для якої мій світогляд пішов направо. Це було те, що чимбільше зближався час, що я мав стати професором, тимбільше мені здавалося, зня це почував зовсім несвідомо і проти своєї волі, що я зрівнявся зі суспільними верхами.

Воно не дивно, що я почував, що зрівнявся зі суспільними верхами. Професура — зн. тоді, коли я її ще не був осягнув — була для мене чимсь суспільно найвисшим, що я міг осягнути. Через весь час, як довго я ходив до школи, вона була моїм найвисшим ідеалом, до якого я стремів, і на те тільки мій батько дав мене до міста до школи. Тепер, коли я її осягнув, чито був зовсім близько того часу, щоби її осягнути, мені зовсім справедливо могло здаватися, що я нахожуся на самому вершку суспільних висот. Колиж мені здавалося, що я нахожуся на вершку суспільних висот, так я вже не міг бути, скажім, таким інтензивним „революціонером”, яким був передтим, бо це значилоби, що я мусівби, так мовити, робити революцію проти самого себе. Це було мені ні льогічно ні психольогічно неможливо.

Надто мені, і предметово беручи, могло здаватися, що я зрівнявся зі суспільними верхами. Вдійсности я, ставши професором, піднісся суспільно висше: мене і люди почали вважати чимсь висшим, ніж чим я був досі, і моя особиста гідність

чито почуття її в мені піднеслося. А значить, ще і з тої причини я міг справедливо почувати, що нахожуся на вершку суспільних висот, і тому мої погляди мусіли піти направо.

Одначе я не довго вдержався на правих позиціях. Я скоро вернув назад до своїх лівих поглядів. На це знову зложилися різні причини. По-перше, мої ліві погляди були в мені занадто глибоко закорінені, щоби я міг їх так легко позбутися; подруге, коли я вже був на посаді і призвичаївся до шкільної праці, так мені до певної степені відпали ті причини, які були спричинили справіння моїх поглядів: я і мав більше часу займатися загальними, принциповими питаннями і менше-більше відзискав віру в свої сили, наскільки прийшов до переконання, що хоч я і не є великий талант, а всетаки маю певні спосібности, які мені в життю вистарчають, і далі, я зрозумів, що хоч я є урядовець, але мені ніхто не може заперечити внутрі бути „революціонером” тай на місце молодечого завзяття прийшла зріла послідовність і почуття обовязку; але потрете і найважніше, мені відпала найважніша причина, чому я не міг бути „революціонером”, а саме, що я прийшов до зрозуміння, що я зовсім не нахожуся на вершку суспільних висот.

До того, що я прийшов до зрозуміння, що я не нахожуся на вершку суспільних висот, причинилося саме життя.

Правду кажучи, віра і почування, що я ставши професором, порівнявся зі суспільними верхами, захиталися в мені ще тоді, т. є в саму ту хвилю, коли вони були в мені найсильніші, т. є коли я тільки скінчив університет і старався посади. Це сталося при тій нагоді, як мене прийняли ін-

спектор і директор, у яких я старався посади. Я розкажу, як це було.

При кінці четвертого року філософії я довідався, що в одній з львівських гімназій по фєріях буде вільне місце історика. — Моїми предметами є історія і географія. — Звісно, я мав велику охоту дістатися до Львова. Я пішов до директора гімназії запитати, чи дійсно вільне місце є. Директор сказав, що так, тільки це від нього не зависить, а від інспектора. Вже тоді я завважив, що директор прийняв мене чомусь дуже холодно. Я не знав причини того. Але я одягся в жакет і пішов до інспектора. Інспектор сказав „Добре“, велів внести писемне прохання і сказав, що відповідь прийде теж писемна. Я вніс прохання і поїхав до дому.

Одначе минули фєрії і почався шкільний рік, але відповідь не приходила. Я поїхав до Львова до інспектора запитати, що сталося. Інспектор прийняв мене цим разом багато холодніше ніж перше і велів ще пождати. Колиж зараз таки тоді у Львові я довідаюся від свого товариша, що працював у тій гімназії, що мое місце вже так якби обсажене і що його бере один недокінчений теолог. — Він звідкись про те довідався. — „Алеж я зголосився на ту посаду давніше, мені інспектор обіцяв і я був фаховий історик, а не якийсь недокінчений теолог!“ — „Це ніщо, — каже товариш, — але ти того місця не дістанеш.“ — „Чому?“ — „Тому, що ти мусів собі наразити директора“. — „Чимже?“ — Я пригадав собі, що директор тоді, коли я в нього був, прийняв мене шорстко і я йому так само відповідав. — „Може тим, що не одягся в жакет, коли був у нього“. — „Алеж я не був у нього просити посади, тільки питати, чи посада є!“ — „Це ніщо, це так, якби просив“.

Мені вже було ясно, що я посади у Львові не дістану. Але я ще пішов до інспектора, щоби йому бодай сказати свою думку. І я йому сказав, що, мовляв, я вніс прохання давно, що я фаховий історик, що коли-б не його, інспектора, обіцянка, так я бувби собі шукав іншого місця, тепер уже запізно і я можу лишитися без посади ітд. Інспектор слухав мене спокійно, а потім так само спокійно, але твердо сказав мені: „То так, пане: коли ви стараєтеся посади, то не жадаєте (те слово він вимовив протягаючи і зробив по нім павзу), але так-о-о!“ І він, показуючи мені, як я маю просити, поклонився мені до самих колін, мало не вдаривши головою о моє коліно. Я здогадався, що це відноситься до моєї візити в директора. Директорови не подобалося моє поведення в нього і він мусів сказати інспекторови, що мене не хоче. Тоді я вже не говорив більше нічого. Інспектор подумав, сказав, що він ще якось зробить, і велів мені відійти. А за тиждень я дістав ту посаду, котру дістав і з якої саме пішов той недокінчений теолог до Львова.

Тоді те прийняття в інспектора не зробило на мене більшого вражіння, значить, такого, щоби я з нього чогось навчився, очевидно, поза те, що я ствердив на власній особі, які непривітні є наші урядовці. Але коли я побув у державній службі з рік і зрозумів свою залежність, я пригадав собі той випадок і тоді я зрозумів, наскільки я не рівня не тільки найвисшим, пануючим, але навіть тільки дещо висшим від себе!

Одначе почуття своєї суспільної висшости ще не було в мені знищене! Я ще мав — і думав, що його всі люди мають — високе поняття про своє звання, як таке, що від нього зависить виховання молодого покоління, а значить і майбутність ціло-

го народу, а навіть цілого людства, а тому я ще бодай у своїх власних очах стояв на вершку суспільности. Та прийшов час, що я і те високе поняття про своє звання стратив.

До того прийшло так. На ферії після першого року вчителства я мав лекцію в одного діди-ча. Значить, дідич мешкав на селі недалеко того міста і хлопець приїздив до мене. Він ходив до польської гімназії, мав поправку з історії і я приготавляв його до поправки. А що хлопець мене любив і батьки поважали, так вони зробили мені візиту і запрошували до себе. Я був у них кілька разів і одного разу — це було в осени того року — вони запросили мене на іменини пана. Мені було незручно бути на тих іменинах, тому що я знав, що там будуть тільки самі пани-дідичі, але для учня я поїхав.

За вечерею деякі молоді панове почали зі мною дискусію на історичні і політичні теми, що торкалися польсько-українських відносин. Звичайно, мені як історикови було легко збивати їхні погляди тай особисто я ставив себе висше від них. Що-ж? яке образування мали вони, деякі лиш т.зв. домове, а яке я? А тому я поводився з ними згори. Аж з резону збила мене одна старенька, може сімдесятьлітня пані, котра прислухувалася розмові і котра в якомусь місці розмови зовсім добродушно запитала мене:

— Я вем, же пан єст професорем і же учи дзеці, але цоби пан потрафіл зробіць?...

Я не розумів питання.

— Я муве, чиби пан потрафіл цось такого зробіць, як на пшиклад фільозеф, учони альбо ін-жінер?...

— Ні, — кажу, — я вмю тільки вчити.

— Бо, проше пана, я відзе, же пан єст бардзо — ну, звичайно, такого поняття я про себе не мав — викшталцони человек і пан муглби доконаць велькіх ржечи...

Мені з початку було ємішно і я відповів, що хоч я сам не потраплю доконати великих річей, але я вчу других на таких, котрі можуть потрапити. Але потім я задумався: одно, яке поняття мали ті люди про вчителя і його звання?!, друге, от, справді, в нас, українців, є багато образованих і вчених людей, та вони нічого, або дуже мало дійсного і реального роблять для народу, а третє і найважніше, воно справді виходило, що звання, скажім, такого інжиніра, має більше значіння і є більше вартне ніж звання вчителя! Інжинір, а хочби такий будівничий чи агроном, лишає по собі якісь матеріяльні сліди, овочі своєї праці, їхня праця є для кожного видна, на всякий випадок її вартість не є проблематична, як праці вчителя, і вкінці коли хто з них є великий, так це кожний бачить і бачить його великі діла! А хіба це можна сказати про вчителя і вчительське звання?...

Я поїхав до дому. Ці питання не давали мені спокою. Я рішив бодай у самому собі піднести вартість свого звання і піднести себе самого. Я хотів скріпити в собі переконання, що таки найважнішу і найвартнішу роботу в суспільности робить учитель! А потім я хотів набратися тих аргументів, якимиби я міг переконати других, що звання вчителя найважніше.

Я взявся читати, значить, старався пізнати історію шкільництва в усіх народів і з усіх часів. І що я довідався? Так, я довідався, що вчителі виконують і все виконували дуже важну роботу в суспільности; далі, що ті народи, в котрих шкільництво стояло високо, багато випередили ті наро-

ди, в котрих шкільництво стояло низько; що вчителі завжди були головними двигунами науки і культури; і взагалі багато почесного я довідався про вчителів. Але рівночасно я довідався, що вчительство, самі вчителі, в усіх народів і в усіх часах особисто були в дуже низькому поважанню і що те звання, головно в давніших часах, і то однаково в низшому, середньому як і висшому шкільництві, виконували майже самі тільки люди низького походження, звичайно селянського.

І так: у старинній Греції в первісних часах учителями, котрі зрештою могли бути великими вченими, поетами і філософами, були звичайні раби або визволенці, котрим пани за заслуги коло виховання своїх дітей дарували свободу. І сама назва, найпочесніша для вчителя, педагог, не означає нічого іншого, як тільки дітевод, цебто той раб, що водив панські діти до школи і носив за ними шкільні річі! Вправді в пізніших часах ми чуємо про таких учителів, котрі були високоуродженими громадянами, як Плятон, Арістотель ітд., які мали високе поважання в громадянстві і мали вплив на політичні справи в їхніх містах. Але це не були вчителі в стислому значінню слова, а вчені, ретори і філософи, які вчили тільки для власної приємности і тому, щоби поширити свої філософічні ідеї. Якби в нас який пан, а який був би рівночасно філософом, викладав на університеті тільки для власного задоволення і щоби поширити свою науку.

Так само в низькому і ще низшому ніж у Греції, поважанню були вчителі в старинному Римі, де науки і мистецтва взагалі мало цінилися. Там обовязки вчителів у первісних часах виконували тільки греки, цебто меншевартні люди і другорядні громадяни. Ніякий свобідноуроджений римля-

нин не бувби став учителем, тим учителем, якого звання в Римі нарівні ставилося з писарями, особистими секретарями, судовими возьними, акторами, мімами, танцюристами, а то й глядіяторами! І так само, коли в Римі в пізніших часах чуємо про вчителів, свобідноуроджених римлян, так це були політичні діячі, вчені і ретори, а які обовязки вчителів виконували тільки принагідно.

І в середніх віках у всіх без виїмки народів учителі були в дуже низькому поважанню. Вони, і то однаково з найнизших як і найвисших шкіл, рекрутувалися майже виключно зі селян. Яке було їхнє матеріяльне, а значить і моральне, положення, можна бачити бодай по тім, що дуже часто вчителі, навіть університетські, а які могли бути великими вченими і які посунули науку багато вперед, забігали ласки в королів, князів і духовних достойників, щоби дістати посади якихнебудь сільських парохів!...

Потім ще навіть у девятнадцятому столітті ми чуємо про такі випадки, що вчителів шляхоцьких шкіл т. зв. коледжів у західній Європі проганяли зі служби за те тільки, що вони відмовлялися приймати святочні дарунки у виді харчів, одягу або грошей від високопоставлених, або-ж і звичайних шляхтичів, батьків своїх учнів! І вже майже аж під кінець того століття, звичайно, коштом позбавлення хліба або-ж і повного знищення екзистенцій багатьох таких учителів, нераз світлих і високовчених людей, удалося усунути той понижуючий гідність учителя звичай.

А нині, хіба-ж ще нині по панських дворах не обходяться з домашніми вчителями, людьми з університетським образованием, як з особистими секретарями або економами?... Або-ж на цісарських, королівських і князівських дворах учителі,

нераз сивоволосі старики, професори університетів і високо заслужені для науки люди, не титулюють своїх високопоставлених десяти, восьми або-ж і чотири і п'ятилітніх учнів: „Ваша Високосте!“, „Світлосте!“ ітд.?!

Так ореол суспільної висшости, чито най-висшости, з мого звання мені зовсім зник. Чим те все, що я тепер довідався про вчителів і вчительське звання, було в порівнанню з тим, що я собі досі про нього думав?!... Я сам уявився собі, як та мала дитина, що перший раз одягнеться в новий одяг і, йдучи вулицею озирається на всі боки, думаючи, що на неї всі прохожі дивляться і вважають її найважливішою особою... Мое звання саме було для мене тим діточим, новим одягом, який я вдягнув на себе після селянської свитки.

Тепер ліві погляди мали до моєї душі знову вільний вступ.

Але безпосереднім товчком до того, що я свідомо і з розмислом кинув усяку тенденцію йти на право, хоч вона мене манила своєю лінією найменшого опору і ніби природністю ходу справ, і я завернув знову наліво, було мое нещасне кохання або радше невдала спроба одружитися. Я розкажу про те кохання.

На другому році вчителювання я задумав одружитися. Неможливо було нашому братови лишитися неодруженим.

Але яка дівчина булаби мені подобалася?

Звичайно, тоді мені всі інтелігентки подобалися і всі робили на мене однакове вражіння. Але яка булаби мені найбільше надавалася на дружину?... Я мав з тим багато клопоту. Передовсім я не хотів дівчини низького роду. Не знаю, чому воно так було, бо-ж я сам був низького роду, до-

сить, що найбільше мені imponували дівчата високого — звичайно, як на наші відносини — роду і я міг тільки з такою одружитися. З другого боку я знав, що в нас є багато таких подруж, у котрих чоловік є низького, а жінка високого роду і вони є нещасливі: або жінка має чоловіка за ніщо і не шанує ні його самого ні його батьків, або чоловік є супроти жінки тираном і він жорстокістю і брутальністю примушує її себе і своїх батьків шанувати. Я хотів уникнути одного і другого, — найбільше мені ходило о батьків, — а тому мені було трудно вибрати собі жінку. Я мав завсіди великий, просто панічний, страх перед тою хвилиною, як моя дружина чи наречена перший раз стрінеється з моїми батьками.

Я довго не міг рішитися, о котру мені зі знайомих дівчат старатися. Я просто не мав критерія, після якого я мігби вибирати. Вкінці я рішив, що та дівчина — очевидно, високого роду і котраби мені теж, розуміється, подобалася особисто — буде мені надаватися на дружину, котра буде демократичних поглядів. Та тут знову був той клопіт, що я не знав, по чім пізнати, котра була демократичних поглядів, а котра ні.

Мені довго не вдавалося найти такої дівчини, котруб я визнав за відповідну для себе на жінку. Аж одного разу в зимі того року на чайному вечері на Бесіді я зазнайомився з одною панною, дочкою одного декана на селі. Той декан був давній український шляхтич, богата людина — зрештою на тому мені не залежало — і належав до провідних людей з народовецької партії в тому повіті. Він був звісний з того, що до нього селяни мали легкий доступ. Так я собі думав, що дочка такого батька буде мені добра на дружи-

ну. Тай особисто — вона була струнка, чорнява дівчина — вона мені подобалася.

Коли я собі подумав, що вона мені буде добра на жінку, я відразу — не знаю, звідки в мене взялася та бувальість — попросив її батьків, щоби мені було вільно в них бувати. Вони згодилися і я за тиждень уже був у них перший раз, а до весни я був ще з десять разів. І все мені в них подобалося. Вправді погляди батьків, звичайно, як у священничій рідні, видалися мені дещо перестарілі, але це мене не обходило. Головне, що дівчина мені подобалася.

Я закохався в ній на добре і вже вважав себе її нареченим. Офіційально я ні її ні її батькам не освідчався: що мені були такі формальности? І зрештою я думав, що вони вже всі вважають мене нареченим. Тільки з весіллям я ще отягався, а це тому, що ще напевно не знав, як вона віднесеться до моїх батьків. Я ще шукав нагоди до того, щоби її про те розпитати.

Колиж одного разу, це було перед Великоднем, коли я був у них, я завважив, що вони мене якось холодно прийняли. Батьки мало що говорили зі мною, а дівчина навіть не показала. Її виправдували, що вона хора. Я поїхав до дому і потім уважав за відповідне не приїздити до них з місяць. Одно, що мені було неприємно, що вони мене так прийняли, а друге, я ждав, щоби вони мене запросили і перепросили, бо я вважав себе ображеним. Щоби я переконався, чи їм на мені залежить. Рівночасно це мало бути пробним каменем, чи дівчина на майбутнє буде мене шанувати.

Та я ждав на запросини даремно! Саме за той місяць до мене дійшли слухи, що — — моя наречена заручилася і виходить заміж!... „Що? як?“

чому?!“... — Поправді кажучи, щойно тоді я зрозумів, як дуже я її кохав. — Не щоби щось досягнути, — бо коли вони мене не запросили, так це був для мене доказ, що їм на мені не залежить, і я не думав їм накидатися, — але щоби переконатися, чи вона дійсно виходить заміж, бо я, просто, в це не вірив, я написав до батька. Батько мені навіть не відписав, а відписала мати і вона писала, що так, це правда, що її дочка виходить заміж, але вона перший раз чує, що я хотів з її дочкою дружитися, тепер вони дали слово другому панови і не можуть того слова ломити, зрештою нехай я не гніваюся ітд.

А он як! Так для них, і для, неї, китиця квітів — мені розказували, що той пан, що з нею заручився, це був один медик, син адвоката, приїхав на освідчини з великою китицею квітів — і кілька банальних слів важніші ніж я сам і мої великі почування?!... Або може вона хотіла, щоби я поконаний пристрасстю повалився як баран до її ніг і звязався на ціле життя, не питаючи, що буде далі?!... Та ні! Я знав, чому вона не хотіла вийти за мене заміж: бо я був син селянський, а він інтелігентський!... — Це мені видалося найправдоподібнішим.

А всеж таки це був страшний удар для мене. Мені аж самому було дивно, що така дурниця — це було тоді в мене дурницею! — так мене обійшла. Не так боліла мене страта коханої дівчини, як образа і почування кривди і пониження. Я став відразу на кілька літ старіший.

Але я скоро з того болю і з того кохання вилічився. Найбільше підняло мене почування перемоги. Я був страшенно вдоволений, що не піддався ні дівчині, ні пристрассти, ні коханню, ні, найголовніше, конвенансові! Я стояв твердо як дуб про-

ти цілого порядку світа і проти всіх почувань, котрі грожали знищенню моєї індивідуальности.

Та ця хвиля була теж зворотною точкою в моїх поглядах. Я круто повернувся з правого в лівий бік. Мені видалося начебто незбитою правдою, що нічого не варті ні кохання ні особисте щастя ні саме життя ні всі глупі людські відносини, що поділили людей на висших і низших, — це завсіди мене найбільше боліло, — а були варті тільки: соціалізм і любов до понижених і покривджених, а потім знання і культура. Так, тільки вони одні мали дійсну вартість і вони одні могли бути добрими і незрадливими приятелями одиниці низького походження!

Я замкнувся в собі.

Передовсім я мусів набути повну культурність. Культурність була така річ, що, раз, її мусіла мати кожна інтелігентна людина, друге, вона віддаляла мене як найдалі від селян, — правду кажучи, це було завсіди моїм найбільшим стремлінням стояти як найдалі від, скажім, не матеріяльного, а морального селянства, — далі, я як учитель мусів знати, що таке культурність, і сам її мати, щоби могли учням показати, що вона таке, щоби учні до неї стреміли, а вкінці, найважніше, культурність у нас, українців, була така річ, що вона майже рівнялася патріотизмови. Саме правдиве українство лежало в культурности!

Тільки що це таке було та культурність?

Того я довго не міг зрозуміти. Книжки такої, котраби нам докладно пояснила, що таке культурність, не було, а хочби й була, так цього з книжки неможна навчитися, тому що розуміння цього не йде ззовні довнутр, а тільки знутри, з душі людини довші, а з того, що в нас загально вва-

жалося культурністю, теж не можна було нічого розуміти, бо в нас, хоч багато говорилося про культурність, але кожний що інше вважав культурністю. Тай, правду кажучи, в нас не говорилося про культурність, а радше про некультурність. І так: розходилося в нас мало книжок, це була некультурність; розходилося мало мила — некультурність; спізвився хтось на концерт — некультурність; ударив хтось когось прилюдно в лице або вилаявся — те саме і те саме — не шанував рідної старовини, не держався клича свій до свого, не знав своєї історії, нищив деревця ітд. Коли-ж знову хтось з наукового становища говорив про культурність, так знову кожний що інше вважав культурністю відповідно до того, хто був яким фахівцем або що сам знав найліпше. Один уважав культурністю передовсім знання історії, інший історії літератури і мистецтва, ще інший суспільних наук, природничих, математики, промислової техніки, кооперації ітд. Тай ще не в тому було лихо. А правдиве лихо було в тому, що коли хто нпр. уважав культурністю знання історії, так уже думав, що до цього не належить знання природничих наук і навпаки. Або коли хто вважав культурністю спотребування багато мила, так для нього було рівнодушне, чи хто купував книжки і навпаки ітд.

Щож вдійсности треба було вважати культурністю?

Мені не лишалося ніщо інше, як тільки зробити так, як робили другі, т. є виробити собі самому поняття культурности — вдійсности кожний у нас так робив — і того придержуватися. І я виробив собі те поняття. Воно було менше-більше таке: до культурности належало першусего загальне, хочби найзагальніше знання з усіх галузей

наук, від історії — це для мене було ще найлегше досягнути, бо я сам був історик — почавши, через історію всесвітньої літератури і мистецтва, суспільні науки ітд., аж на промисловій техніці, кооперації і торговельности скінчивши; друге, належало гармонійне виображення душі і тіла, — це були ремінісценції з науки латини і греки в гімназії і цього я потребував у школі, — а куди входила т. зв. внутрішня краса, чи краса душі, і зовнішня оглада; далі, належало гуманне поступування з людьми, а зокрема для мене, з учнями і вкінці, все те, що в нас, загальна опінія вважала культурністю, — отже неспізнювання на концерти, шанування рідної старовини, нелаяння прилюдно ітд. А розуміється, входили сюди теж певні філософічний, етичний і суспільно-політичний світогляди. В мене вони були, звісно, філософічний — матеріалізм, етичний — раціоналізм, а суспільно-політичний — соціалізм, як такі, котрі, на мою думку, найбільше відповідали правдивій, дійсній і модерній культурности, а соціалізм ще як такий, що найбільше відповідав нашому політичному положенню.

Так отже культурністю я вважав суму всего того, що в нас хто з наукового або не з наукового становища вважав культурністю або, скажім, про що хтонебудь тільки згадав, що воно належить до неї, і того, про що я сам дійшов своїм розумом, що воно є культурністю, і тільки той, хто те все посідав, мав право себе називати правдиво культурною людиною.

Та, розуміється, того всего, значить, що торкається знання зі всіх галузей наук, я навіть у маленькій частині не досягнув. Правду кажучи, я навіть не старався досягнути. Воно, просто, було неможливо те досягнути. В тому я скоро переконався, коли хотів пізнати бодай одну з тих наук, а

саме історію всесвітнього мистецтва, але дійсно всесвітнього з індійським, японським ітд. включно. Щоби пізнати її, треба було цілого одного життя людини. А те саме було з кожною іншою наукою, нпр. з промисловою технікою, торговельністю ітд. Але тоді я порадив собі в той спосіб, що чим далі, тим більше обмежував, звужував і зменшував круг вимог культурности, аж вкінці дійшов до того, до чого в нас загально доходять, а саме, що без того всего вважав себе вповні культурною людиною. Шож? вистарчало, що я мав університетське образуння.

Зате я старався вповні осягнути те, що було легко осягнути і що я потім визнав за найважливіше, а це: соціалізм, але, розуміється не той вузькопартійний, а той, що його Франко називає в передмові до якогось свого твору загально-людським, далі, внутрішню красу, гуманне поступування з людьми і те, що в нас загальна опінія вважає культурністю, т. є неспізнювання на концерти, нелаяння прилюдно, шанування рідної старовини ітд. Це я визнав за найголовніше тому, що воно вдійсно сти вказує на благородність чи ублагороднення душі людини, а це саме і є остаточною ціллю культури.

І все те мені в мому поняттю культурности гармонізувало. Лиш не гармонізували мені дещо гуманність зі соціалізмом чи то з боротьбою клас, тому що боротьба клас вимагала жорстокости, а гуманність лагідности, але тут я собі порадив у той спосіб, що віддав першенство гуманности, тому що гуманности, раз, вимагала культурність, а друге — саме пражерело соціалізму була любов до людини.

В чому проявлялися мої політичні ліві погляди? Ну от, саме в тому діло, що назовні в нічо-

му не проявлялися. Я ані не брав участі в ніякій політичній, не говорячи вже про революційну, бо й якже?, роботі ані в робітничому русі, я навіть нікому не признавався, що я соціяліст. Мої соціялістичні погляди проявлялися тільки в тому, що я читав соціялістичні газети і в душі співчував робітничій долі і всім робітникам і сприяв робітничому рухови. По мені хіба тільки по тім було пізнати, що я соціяліст, що я офіційально не належав до ніякої партії. Зрештою люди могли думати, або я вдавав такого, що я належу до народовецької партії.

А всетаки була одна річ, у якій мої ліві погляди назовні проявлялися і в якій я після своїх поглядів поступав. Це та, що я в нашому громадянському життю, чито громадянській роботі, завжди заступав найскрайніші і найдемократичніші погляди. В загальних справах, котрі рішались при моїй участі або в моїй присутности, я старався завжди боронити інтересів найширших і найнижших мас, уважаючи, щоби маси в нічому не почували себе покривдженими. Я виходив з такого становища, що, значить, коли вже нас доля бє, так бодай ми самі в справах, котрі від нас зависять, себе не биймо!

В школі мої поступові погляди проявлялися наперед у тенденції, з якою я вчив своїх предметів. Моїми ідеалами з історії були не Олександрі Великі, Цезарі, Наполеони, Фридрихи ітд. і навіть не Богдани і Мазепи, тому що вони були звисні як такі, що гнобили широкі верстви народу, а були Демостени, Гракхи, Лютри, а навіть Спартаки і Довбуші, тому що вони виступали проти людської кривди і всякого насильства. Так само не важні мені були війни, держави і династії, а здобутки культури, відкриття, винаходи, суспільні ре-

форми ітд. Це я сам уважав з історії найважливішим і того вчив учнів.

А потім я у відношенню до учнів був дуже ліберальний. Я лагідно питав і клясифікував, а на конференціях завсіди боронив учнів, навіть тоді, коли бачив, що вони провинилися.

Це звался, що я був ідеаліст. Значить, у життю був ідеаліст, у протиставленню до того, що я в філософії, щодо суспільних питань і в усіх науках, а так само в дрібних, буденних справах був матеріяліст.

І мені імпонувало те, що я міг себе називати ідеалістом. Мене підносило в моїх власних очах те, що я завсіди, всюди і в усіх справах міг себе щиро протиставити всякому насильству, кривді, жадобі наживи ітд., взагалі всякому життєвому матеріялізму.

Але мені було легко бути в життю ідеалістом. Це з таких причин. Перше, що я не був ніяким партайманом, стояв від реальної політики осторонь і взагалі в громадянському життю не займав ніякого відповідального становища, а тому мені було легко в кожній загальній справі зайняти принципове, ідеалістичне становище, а друге, теж однаково важне, що мені моє приватне життя уложилось так, що для мене про все буденне і матеріяльне дбали другі і я не потребував сам тим займатися, а тому мав час і змогу займатися всякими абстрактними речами і віддатися ідеалізму. А саме я якось зараз після того, як моя наречена вийшла заміж, найшов собі — чито вона сама якось найшлася — одну таку жінку, значить, я, просто, жив з нею як чоловік з жінкою, і вона дбала про все матеріяльне для мене.

Тому, що нас доля з тою жінкою звязала на

довше і ми з нею ще стрінемося, і тому, що вона має глибше значіння для мого духового розвитку, я розкажу про неї і як я з нею зійшовся.

Вона називалася, або ми її так назв'їм, Мирська і була жінкою одного інжиніра, але який від року лежав спаралізований. Мирські колись були багаті люди, але тепер Мирська господарювала на кількадесятьох моргах поля, своїй батьківщині, й удержувала себе й недужого чоловіка. Вона була дочкою польського шляхтича, але мати була українка і її чоловік і вона сама були українці. А я зійшовся з нею так, що я, просто, в неї мешкав, а потім ми зблизилися одно до одного.

Мирська була на кільканацять літ старша від мене і я з початку зовсім не думав зближатися до неї. Але воно було так. Інжиніра, її чоловіка, я знав ще, як він був здоровий — тоді він був головою філії Сільського Господаря і був дуже діяльна і загально відома і шанована людина. Коли я до нього спровадився і головно, коли він занедужав, я вважав своїм обов'язком його і їх обоїх — вони були бездітні — частіше відвідувати. Надто він мені тепер, уже будучи недужим, розказував цікаві річи, що торкалися наших національних справ, і я любив його слухати. Між іншим він мені тоді пояснював і це було його оригінальною ідеєю, що ми повинні раціоналізацію нашого сільського господарства починати не, як він казав, від початку, а від кінця. Т. є він думав, що піднесення нашого народу ми повинні починати не від раціоналізації управи рілі, а від скупчування в своїх руках збуту й експорту сільських продуктів. Так, він думав, раціоналізація сама себе буде оплачувати і сама для себе буде пропагандою.

Правду кажучи, тим усім я не дуже захоп-

лювався. Одно, що я на тому, як на зовсім практичних речах, не розумівся, а друге, я взагалі як соціаліст не думав, що ми піднесення нашого народу повинні починати від раціоналізації господарства. Моїм найглибшим переконанням було, що ми його повинні починати від організації і піднесення свідомости мас. Зате — чим частіше я відвідував інжиніра, тимбільше мені подобалася його жінка. Поперше, вона взагалі мала в собі багато того, чим ми собі зеднуємо серця людей. Потім, я їй співчував як людині в її горю; далі, хоч вона була старша, але ще була в силі віку і краси жінка, а головно мала в собі багато жіночости і робила на мене вражіння; а вкінці і найважливіше, вона була якраз такою, якої я собі шукав на жінку, т. є була шляхоцького походження і була зовсім демократичних поглядів. Вона взагалі багато ріжнилася від наших жінок. У чому саме та ріжниця була, я не вмію сказати, — так само як не вмію сказати, чому саме мені подобалися жінки вищого роду, — але думаю, що це було те, що вона мала сильне почуття своєї висшости, але при тому тої висшости супроти других не оказувала. Вона і супроти своєї служби поводитася як рівна з рівними.

Але те, чим вона фактично собі мене зєднала і підбила, було те, як вона обходилася з моїми батьками, коли вони до мене приїжджали. Скажу правду, це вона мене властиво навчила, як я маю обходитися зі своїми батьками, своєю ріднею і взагалі зі всіми селянами, коли вони є в мене або я в них. Досі я собі думав, що моє обходження з ними буде тоді найциріше, коли буде найпростіше і, так мовити, найбільше селянське, а вона мене навчила, що воно якраз повинно бути інтелігентське.

А ми зблизилися одно до одного так. Одно-го разу — це було менше-більше в рік після того, як я прийшов до неї на мешкання і вже все вказувало на те, що ми симпатизуємо одно з одним — вона прийшла до мене до моєї кімнати в одній справі — вона була тоді зловила наймита на крадежи і просила мене, щоби я вийшов з нею до нього — і мені видалося, або це таки була правда, що вона мала в очах сльози. Мені зробилося її жалко і я якось нехотячи взяв її за обі руки. Вона підняла на мене очі повні сліз, мені ще більше зробилося її жалко і я якось знову проти своєї волі притягнув її до себе. Вона не боронилася, але тоді я мусів визнати їй кохання.

Зразу вона не хотіла нічого чути про зраду чоловіка. Щойно згодом кохання взяло верх і вона погодилася з тою думкою. А зраду чоловіка окуплювала і спокутовувала тим, що з незвичайною самопосвятою, зрештою, так, як досі, доглядала його в недузі. Чоловік не здогадувався нічого, а коли здогадувався, так удавав, що нічого не знає.

З Мирською мені було добре. Окрім того, що вона, як я сказав, дбала про все матеріальне для мене, але вона мала незвичайно ніжне серце, була вповні інтелігентна жінка і мене розуміла і була моєю доброю товаришкою життя. Вона була для мене не лиш жінкою, але і найбільшою приятелькою, сестрою, можна сказати, навіть матір'ю і була єдиною моєю ріднею серед інтелігентської громади.

Та час минав. Минув рік і другий, моє перше захоплення Мирською минулося і життя пішло своїм порядком.

Я почав відчувати скуку життя. Найбільше

гризло мене те, що життя минало мені зовсім непродуктивно. Що з того, що я мав великий ідеалізм і найкрасші переконання, коли я їх не міг у життю примінити і їх зужиткувати? Виходило, що я був нібито не знати, яка гарна й ідейна людина, а на ділі я нічого не робив так само як звичайний філістер... Колиб я був принайменше стільки робив для народу, що робили народники, а я і того не робив! Я сидів зовсім бездільно, безнастанно ждучи на щось велике, а те велике не приходило...

Далі, мені й духово було нікуди далі розвиватися. Останній щабель духового розвитку—культурність я осягнув, т. є думав, що осягнув, минуло й те, чого я міг навчитися від Мирської і при Мирській, і — — жерело духового росту мені замкнулося.

Так мені мій великий зміст життя, який я носив у собі весь час, як довго ходив до школи і потім ще деякий час, підносячися поступенно по життєвій драбині щораз висше і стаючи зі сільського хлопця то міським учнем вселюдної школи то гімназистом то студентом університету то вкінці вчителем гімназії, пропав і я відчув порожнечу життя.

До того мені прилучилося ще й оте: ні в громадянському життю ні в своєму званні ні в товариському життю я не зискав ніякої поваги. В громадянському життю я був нуля, в своєму званні так само, — а зрештою, так як кожний інший пересічний учитель, — тай учні за моє лагідне поступування мене мали за ніщо, мені не вчилися і робили всякі пакости і я нераз через те набрався ганьби від своєї влади, — а в товариському життю задля мого добродушного поступування мене ніхто за ніщо не мав і кожний думав собі, що з мене можна безкарно поглузувати і посміятися

а то й мене образити або зробити мені яку кривду.

І життя з Мирською не вийшло мені так, як я надіявся. Я собі думав, що мій зв'язок з нею буде тільки тимчасовий, так як я чув або бачив, як другі робили, і я потім одружуся. А воно виходило, що я не можу дружитися. Поминувши те, що я стратив свободу, але я ще не знав, чи я парубок чи жонатий, і мені взагалі не виходило так, як я собі в своєму життю укладав, т. є що я буду мати жінку, власний дім і рідню, як кожний солідний громадянин. До того ще багато цікавих людей мене сватало, хоч я бачив, що вони знали, що я зв'язаний з Мирською і не можу дружитися, а я не міг проти того боронитися, а навіть деякі сміліші дівчата мені самі накидалися і мене все те дразнило і гризло. Прикро мені теж було, що всі люди знали, що я підлягаю жінці. Оте, чого я так боявся, щоби не підлягти жінці, те мені сталося.

Все те мені відбирало внутрішній спокій і рівновагу духа і я не знав, як з того видобутися.

Тому, коли в липні 1914 року — це все було перед самою війною — счинилася воєнна заверюха і я дістав покликання до частинної мобілізації, а ще не було напевно знати, чи війна вибухне, принайменше я особисто був переконаний, що все скінчиться на мобілізації, я був зовсім щиро вдоволений, що піду до мобілізації і на якийсь час від того всего увільнюся...

II.

Одначе війна таки вибухла! Я не встиг ще виїхати до мобілізації, коли стало звісно, що Австрія має виповісти війну Сербії, а Росія Австрії, і не було ніякого сумніву, що війна буде загальноєвропейська.

Божеж, Ти Мій, це був один кінець світа!..

Одначе я не буду розказувати про те, що було довкола мене, а буду розказувати про те, що було в мені.

За що я мав битися?!... Я знав, Англія билася за світову супрематію, яку їй видерти грозила і намагалася Німеччина; Австрія за цілість монархії; Росія за самодержавіє, „славянські ріки” і Дарданелі; Франція за реванж з 1873. року ітд. Навіть поодинокі народи Австрії — за виїмкою, розуміється, українського — мали свої обрахунки: німці, мадяри, чехи, а навіть поляки, румуни і хорвати, а бодай деякі їхні партії, числили на те, що, коли переможе Австрія, так їхня позиція в державі скріпиться, а колиби була переможена, одні на те, що одержать самостійність, а другі, що будуть прилучені до своїх материків. На щож мали числити українці?..

Безумовно, може деякі народники надіялися, що, коли переможе Австрія, так прийде який поділ Галичини, національна автономія, університет тощо, а колиби була переможена, так Галичина булаби прилучена до Росії, — розуміється, ніхто не припускав, що війна так скінчиться, як скінчилася, — а там знову прийшлаби яка автономія чи школи, евентуально, бодай скріплення українського елементу в Росії, розбудження національної свідомости ітд. Але на що мали надіятися ми, ліві українці, або скажім, я особисто?... Передовсім не

було ніякої запоруки, що на випадок перемоги Австрії чи Росії прийде автономія для українського народу, а друге, хочби і прийшла, так хіба я міг вдоволитися автономією, університетом ітд.?... От, колиб я міг вдоволитися: вся земля і воля і всі варстати праці в руки селян і робітників, а через те і їхнє суспільне і моральне піднесення! Щойно тоді війна нам виплатилабся і ми моглиби радо — чи, скажім, так як другі нації — йти на війну! Але хіба того можна було по війні надіятися?... Колиб це мало прийти, так прийшлиби і без війни.

Куди я не думав, мені все виходило, що український народ до війни зовсім непричасний. Йому війна приносила тільки сльози, жахливі страти в життю і майні і страшні терпіння і більше нічого! — Наскільки український народ так само відчував і прийняв війну, як я, — чито я так само, як український народ, — можна бачити бодай по тім, як наші села випроводжали своїх мобілізованих на війну: як цілі села, все, що в них жило, старики, жінки і діти, — як це зрештою кожний бачив, — простоволосі вибігали до поїздів і як підносилися один лемент і жінки і діти мало не чіплялися коліс поїздів, коли поїзди рушали! Наскільки інакше випроводжали інші народи, не говорячи про німців і мадярів, своїх мобілізованих на війну!...

Одначе про все те я думав або ще передтим, заки війна вибухла і коли щойно почалося говорити про війну, або вже аж потім, коли війна вибухла і коли я був на війні. Але в ту саму хвилю, як стало звісно, що війна буде, — що тоді в мені діялося, я не вмю описати... Думаю, колиб нараз стало звісно і миб самі те бачили, що земля з якихнебудь причин паде на сонце і ось-ось ми всі, люди і все, що живе на землі, втопимося в сонці і все згорить у страшній жарі, так, ду-

маю, тої вістки я не прийнявби з іншими почуваннями, ніж з якими прийняв вістку про вибух війни. Окрім того, що український народ, а значить, і я, до війни був зовсім непричасний, але як можна було припустити в двадцятому століттю, що війна вибухне?!...

А додаю, що тоді війни ніхто собі інакше не уявляв, як тільки так, що кожний, хто тільки пішов на війну, так уже мусів полягти!

Так кінець усею: і Мирській — звичайно, я і Мирська були одно — і школі і батькови і народови і культурі і всему-всему, що я мав у життю і що міг ще мати! Мене проняло нараз і жахом і жалем і болем і розпукою! Жахом — бо цеж смерть, жалем — бо мені було страшно жаль життя і всего, що в життю, а болем і розпукою, бо я не міг собі нічого порадити.

Весь день я не знав, що зі собою робити. — Я виїхав до мобілізації аж на другий день. Мені зовсім не було спішно. — Мені серце тріпоталося, як у пропасниці. Я бувби плакав і ридав, як дитина, колиб не думка, що я всетаки мужчина і вояк, а хочби зріла й образована людина!

Мені теж шибнула була думка: дезертирувати?!... Але раз: куди?... До Росії?... Алеж звідтам утікали до нас усі революціонери! Друге: яка майбутність?... На ціле життя пятно труса і нікчемі!... А третє: зловлять — усе одно пропав!...

Щойно згодом прийшла деяка рефлексія. Ну і щож? умерти, так умерти! Все одно, прийдеться вмерти, так прийде смерть дещо скорше. І не всі же падуть на війні. Буває, що й вертають. Хоч каліки, а вертають (треба було числитися з усякими можливостями)...

А всетаки як мені було жаль життя! Найгір-

ше, що я так через ціле життя працював, трудився і мозолився і батько видавав на мене гроші — і все надармо! І народ не мав мати від мене ніякої помочі (все одно, що я йому вдійсности нічого не помагав)... На те, щоби так задармо покласти своє життя, не треба було аж виходити зі села!...

Правду кажучи, щойно тоді я зрозумів, яке дороге є нам життя і як цупко ми його держимося.

Але прийшов день, що я мусів виїхати! Тоді я перейшов велике, нагальне, душевне потрясення: якби магнет кинув сильно об землю і в ньому магнетично настроєні частинки помішаються і він тратить магнетичну силу, так і моя душа зазнала потрясення, — значить, я насильно себе переконав, що мушу йти на війну і не може бути інакше!, — всі комірки в ній, цебто всі почування, думки, ідеї, зображення і переконання, помішалися і я виїшов зовсім інакшою людиною. Я забув усе: і Мирську і школу і народ ітд., а думав тільки про те, що стояло переді мною: військо, військова служба, чужина ітд., а там — ну, треба буде так робити, щоби, так мовити, самому не лізти смерти в очі. І взагалі, я перестав думати про смерть. Одно, я хотів жити, а не вмирати, а друге, нічого було думати про смерть, коли її ще не було!

Думав я ще до останньої хвилини, що в світовій політиці щось таке станеться — не можна було припустити, щоби в столітті культури й ублагороднення душі могло прийти до такого злочину, як війна! — і нараз — — війна перервана! Я мав надію на соціалістів. Так, соціялісти, ось, соціялісти! Вони — звичайно, не в нас, а в Берліні, Відні, Парижі ітд. — не сплять, а щось роблять і вони не допустять до війни! А додам, що я то-

ді ще не знав, що соціялісти якраз у ту пору на своєму конгресі в Брюсселі ухвалювали звісні про-воєнні резолюції.

Але ніяке чудо не ставалося і я, почисливши-ся ще раз з життям — я бачив кілька разів уже пізніше, як був на фронті, як ті, що того не зроби-ли, прості вояки, а то й старшини і навіть нім-ці і мадяри, вже перед самим наступом діставали нервові потрясення і пускали собі кульку в лоб — і розпрощавшись з усім і з усіми і взявши де-що грошей на дорогу і медаліоник Пресвятої Бого-матери, який мені дала принагідно при працянню одна старенька пані, мати мого учня, і який я взяв зі собою як найдорозший талісман, а який я, ми-моходом кажучи, переносив через цілу війну і який маю ще досі, дарма, що я був начебто атеїст, — виїхав на війну...

І я переконався, що, раз, можна битися на війні і перебути цілу війну, не маючи перед со-бою ніякої ціли ні ідеї, в ім'я якої-б ми билися, а тільки тому, що нас до того примушують люди і відносини, а друге, я переконався, що, коли Бог дозволить, так і з війни можна вернути живим і здоровим до дому.

Я був на фронті майже півтора року. Був у Сербії і в Італії, сходяв багато місць на чужині— я служив піхотинцем — і брав участь у багатьох битвах. Я бачив усі страхіття війни в самій лінії, близько фронту і в запілля. Бачив велике панство до членів цісарської рідні включно і бачив край-ню нужду. Бачив великі героїства людей і бачив останню трусість і підлу зраду. Остаточно, сам не-раз заглядав смерті в очі. Одначе про все те я не буду розказувати, а буду розказувати про те, як я себе почував на війні і як далі розвивався мій світогляд.

Сказано, я пішов на війну проти своєї волі і, що головніше, проти своїх переконань. Оте, що я мусів битися проти своїх переконань, — яж був соціяліст, культурник, пацифіст і антимілітарист! — і гризло мене найбільше. Тут мусіло показатися як на долоні, що я — підла креатура і якби зовсім темна і необразована людина, що поступає проти своїх переконань! А я так завсіди мав себе за найчеснішу й образовану людину!... Все одно, що держава примушувала мене битися, але я міг дезертирувати! А коли я себе переконав, що не можу дезертирувати, так я міг що інше таке зробити, нпр. покалічити себе, так як я бачив, як другі робили, а всетаки не йти на війну!... Але я і тут себе переконав, що не можу того робити, бо це булаби підла трусість!... Так мені, коли я безоглядно хотів лишитися чесним у своїх очах і других, не лишалося ніщо інше, як тільки пустити собі кульку в лоб або — — змінити переконання.

Пустити собі кульки в лоб я не міг. На те не було в мене відваги, це раз, а друге, я був душевно здорова людина і вмів держати свої нерви в руках. Міняти-ж переконання — — казати, що війна, військо, насилля, бомби, влада, поділ на висших і низших, людське пониження, кривда і терпіння — добре, а культура, соціалізм, любов до понижених і покривджених ітд. — зле?!.. Це-ж було ще підліше ніж проти переконання битися!...

З того виратували мене самі соціялісти. А саме, не минуло і кілька днів, як я приїхав на місце призначення, — це було в одному полудневоавстрійському місті, — і я ще не був пішов на фронт, коли часописи донесли, що соціялісти, всі без виїмки, від англійських і німецьких почавши, а на московських скінчивши, на своєму конгресі в Брюсселі, який саме напередодні війни відбувався, ухва-

лили, що — — всі до одного і самі йдуть чесно і лояльно на війну і других, своїх товаришів і одноподумців, взивають до того!...

Я відотхнув. Усе одно, які мотиви їх наклонили прийняти таку резолюцію: було це, скажім, взаємне підозрівання у зраді або ж і дійсна зрада, значить, що котрась зі сторін ухвалила на свою руку піти на війну, а це змусило і другу сторону ухвалити те саме, чи були це мотиви глибшої політики, нпр. що соціялісти надіялися, що коли вони візьмуть чинну і, головне, добровільну участь у війні, так війна скорше скінчиться, значить, на це вплинуть соціялісти, або що, коли робітники сповнять свій обовязок, так по війні, начеби в нагороду за це, прийдуть реформи, евентуально, навіть самі соціялісти візьмуть владу в свої руки ітд., в це я не входив тай ніяк було входити, коли я мав фронт над карком, одначе, головне — — розрішення було дане.

А ще за кілька днів преса донесла, що й українці у Галичині творять легіони і в їхньому творенню беруть участь навіть соціялісти, отже — — розрішення було повне! Видно, що й український народ мав у війні свою ціль, — яку, я теж не мав як над тим роздумувати, — задля якої ми не тільки не маємо бути проти війни, але й ще повинні з охотою йти на війну!... А отже я міг битися, вбивати, мордувати, піддержувати державу і династію, евентуально, навіть себе дати змасакувати і все — згідно зі своїми переконаннями!

Я виїхав на фронт.

Як мені було бути серед тої маси озброєних і в військові мундури одягнених, а мені противних людей, головно старшин, серед яких я, сам як старшина, обертався і які — чито їх більшість — стільки ріжнилися поглядами від мене?

Колись, коли я ще за мирних часів служив у війську, я зовсім не почував себе одним з військовими людьми і майже зовсім не приставав з ними. Це були окрім того, що люди зі зовсім інакшими поглядами і світоглядом ніж я, одначе вони були уосібненням того мілітаризму, проти якого я виступав — усе одно, що тільки в думках — і якого ненавидів. Але це за мирних часів було мені можливе. Ми не жили на безлюдних місцях, як на війні, але в місті і я міг стрічатися зі свіцькими людьми, читати часописи і жити своїм внутрішнім життям, а головню, я жив думкою, що ось-ось військова служба скінчиться і я піду до дому.

Зовсім не те було на війні. Тут окрім того, що не було вигляду на скорий поворот до свіцького життя, й окрім того, що ми жили на безлюдних місцях, полях, у лісах, між горами і по дебрах і під товариським оглядом були вказані лиш одні на одних, разом жили, їли і робили спільну роботу, але ми теж разом зносили всі воєнні труди, разом наражали своє життя на небезпеки і, найголовніше, разом, коли треба було і на кого прийшла черга, — земля їм пером!, — умирали!... Тут сепарація й ізоляція були неможливі.

З другогож боку, чому я мав від них сепаруватися, коли між ними, як звичайно при загальній мобілізації, було багато таких, котрі так само як я, проклинали війну, свою долю, світ і людей, головню тих, що спричинили війну, все одно, хто це був, і були зовсім таких самих поглядів як я? Неможнаж було робити різниці між соціялістами і несоціялістами. Неможна було головню тому, що нераз якраз соціялісти — все одно, прості вояки, підстаршини чи старшини — в службі більше виявляли ревности і служивости ніж несоціялісти

і навпаки, не один несоціяліст був більше людяний — значить, коли старшина — супроти собі підчинених вояків ніж соціяліст. До них треба було під товариським оглядом підходити не як до сторонників тої або другої партії і визнавців тої або другої ідеології, але як до людей.

Тому на війні я жив однаково по товариськи з несоціялістами, а то й найбільшими ретроградами-аристократами, як і з соціялістами. Я з ними однаково, коли на те пішло, їв, пив, гуляв, бавився, сміявся, розказував і слухав анекдот, співав, кричав: „Хай живе Австрія чи Німеччина!“ абож: „Хай живуть українські легіони!“ ітд. і між нами не було різниці.

Одначе при тому я був, як завсіди передтим, цілий соціяліст! Від своїх політичних переконань і ідеології я не відступив ані на йоту. Я не визнавав у душі — значить, таки зовсім теоретично, бо в практиці, звичайно, визнавав — ніякої влади і ніякого висшого ні над собою ні над другими. Так само я сам, як старшина — не вважав себе висшим від своїх вояків. Я був з ними рівний не тільки тому, що ми як люди і клясово були рівні, але теж, і передовсім, тому, що ми в обличчу смерти були рівні.

Я не мав ніякої старшинської амбіції. Старшинські відзнаки не були для мене ніяким визначенням. Так само я волів приставати з простими вояками ніж зі старшинами. Мій денщик нічого за мною не носив, я всі свої річи носив собі сам, так само він нічого не робив для мене. Я сам собі копав землянку, стелив, чистив обув і вбрання, прав хусточки до носа й онучки, сам зашивав, що було треба ітд. А додам, що мені легко було те робити, бо я все те вмів з дому. Денщик мені служив

тільки настільки, що ми в зимі, коли було дуже зимно, разом спали до купи плечима.

Скажу правду, що мені нераз булоби було приємніше і вигідніше, колиб мені те були зробили другі. І мої колеги нераз висмівали мене, що я все роблю сам, як простий вояк. Але я навмисне так робив, щоби, раз, лишитися вірним своїм поглядам, друге, щоби показати, що я погорджую всім порядком світа, і вкінці тому, що, мовляв, коли „вони” могли спричинити війну, так я міг це робити!... Уявляю собі, що я робив, як та мала дитина, котра, щоби докучити матері, бе себе, сідає в порох ітд.

Найбільше я не міг знести з початку, — нізніше, звичайно, все те змінилося і я про те ще буду розказувати, — як деякі старшини зараз за лінією або і в самій лінії допускалися жорстокостей супроти підчинених собі вояків. Таких жорстокостей я бачив на війні багато і я розкажу про деякі з них.

Раз було так. Це було на третьому місяці війни на сербському фронті. Ми, зн. мій курінь, стояли резервою бригади під одною горою на полонині зо два кільметри за фронтом. У долині було село і в селі, як звичайно в Сербії, великі сливкові сади. Сливки були якраз гарно дозріли. Тому, що ми могли в кожній хвилині бути вжиті до боротьби, а можна було боятися, що вояки збігатимуть уділ до садів, був виданий острый заказ віддалятися з табору. Я мав якраз службу і передовсім моїм обовязком було глядіти, щоби заказ був виконаний. Моя служба лежала в тому, що я собі ходив по полонині довкола табору і пильнував, щоби вояки не віддалялися з табору.

Був гарний осінний день і мені було приємно

ходити по горі, оглядати довкруги ліси і гори, що нагадували мені Карпати, і при тому думати собі свої думи...

День минув без випадку. Колиж над вечір приходять до мене задиханий і перестрашений джурний капраль — він теж відповідав за порядок у таборі — і кличе мене до коменданта сотні. Комендант сотні був один активний надпоручник, словінець. Я прийшов до коменданта, перед ним стоїть патруля та один роззброєний вояк таки з моєї чети і комендант патрулю і вояка про щось випитує. Бачу — комендант дуже злий. З відповідей патрулі виходить, що того вояка зловили вдолі в садах і його вже опровадили по комендах бригади і куреня. Озвірілий надпоручник питає мене, чи я знаю про того вояка. Звичайно, я не знав нічого, але щоби боронити себе і вояка, кажу: „Так є, пане надпоручнику, він просився в мене на сторону, але потім довго не приходив”. Він глянув на мене недовірливо, — він певно мені не вірив, — наперед на мене накинувся острими словами, що я не знаю, що з моїми людьми діється, що я не роблю служби, як належить, що він мене візьме до рапорту ітд., а потім у немилосерний спосіб збив того вояка грубезною, дубовою палицею по плечах, по раменах, по голові, куди попало, аж палиця поломилася! Від образи і ніяковости я не знав, що зі собою робити. Колись, коли я ще був малим хлопцем на селі, я нераз бачив такі страшні побиття нпр. пастуха, що запустив худобу в збіже або щось украв, господарем. Одначе, раз, надпоручник не був темний селянин, а вояк не пастушок, що щось украв, друге, чи це так мало робитися, коли ми всі однаково стояли перед обличчям смерті?, а третє, це тепер ніяк не було ні на мої нерви ні погляди!... В тому моменті, коли над-

поручник сильно вдарив вояка по голові, аж палиця трісла на двоє, в мені повсталала думка — значить, це я вважав своїм святим обов'язком і я ледви здержався від того, щоби цього не зробити — витягнути револьвер і застрілити нелюда-старшину! Та налякавшись сам себе і своєї думки, — звісно, що мене за те ждало!, — я тільки, ще заки надпоручник перестав бити вояка, перекутився на ногах довкола себе і навіть не салютуючи, пішов собі геть — — далі робити службу. — Зрештою, моя слабкість і нікчемність ішла так далеко, що я потім ще боявся, щоби надпоручник не зробив з того квестії, що я віддалився від нього, не салютуючи...

Другий випадок, при якому я був присутній, а який трапився в два або три тижні після того, так само в резервовому становищу був такий, що сотник, комендант куреня, в страшний спосіб збив, так само грубою палицею, аж полемилася, помічника куховаря від старшинської кухні за те, що в росолі найшов кусники кісток... Тоді знов з образи і ніяковости я через цілий тиждень не ходив до старшинської менажі на обід, не можучи сотникови глянути в очі. Я все виправдувався, що в той час мав якусь роботу...

Одначе таким, як я оце розказую, як згадано, я був тільки на початку своєї воєнної кампанії. Пізніше, скажім, так за півроку я вже був зовсім інакший. Помалу я і набрався старшинської амбіції і призвичаївся до того, що мені все робив денщик, — мені, просто, вже не хотілося нічого коло себе робити, — і я перестав уважати простих вояків за рівних собі і перестав бути з ними за паєнбрат, так само я привик до військових жорстокостей і навіть сам їх допускався ітд. Вплинуло на це може воєнне отупіння, а може причиною цьо-

го була моя слаба воля, котра не могла встоятися перед залізним, здається, порядком людських річей, які, здається, є встановлені від початку світа і яких сама одна людина ніяк не може змінити, одначе дійсною і безпосередньою, а яка мені була свідома, причиною того було ось що.

Через те, що я був супроти своїх вояків надто лагідний, вдійсности слабий, і був з ними за панібрат, то поминувши те, що в моїй четі ніколи не було порядку — мої вояки робили, що хотіли, не виконували моїх приказів, до жадного діла не приходили на час ітд. — і я часто набрався ганьби від свого начальства, але мої вояки, куди ми переходили і де їм удалося, нищили селянам сади і городовину, крали дріб, а навіть вівці, свині і кози, розбивали пасіки ітд. і мені було совісно і жалко тих селян. Що ті бідні селяни були винні, що попри все ще мусіли терпіти такі кривди?...

З початку я собі думав, що за те я не відповідаю. Мені здавалося, чито я був переконаний, що за те відповідають у першу чергу ті, що спричинили війну — воно-ж ішло в парі з війною, — а потім індивідуально ті, котрі того допускалися, т. є мої вояки. Щойно згодом я зрозумів, що і я особисто поношу за те вину, хоч я до тих кривд був зовсім непричасний. Колиб я допильнував, щоби вояки того не робили, так вони таки не робилиби! Звичайно, війна злочин збірний і колективний і тут неможливо розібратися, хто за неї поносить вину. Але за кривди, яких допускаються на війні вояки над населенням, відповідають таки — розуміється, враз з тими вояками — безпосередні коменданти, а значить і я!

Я почав думати над тим, що я повинен бути інакший супроти своїх вояків.

Випадок порушення військової дисципліни і покривдження населення, що трапився в моїй четі, а який мене остаточно переконав, що я мушу бути інакший, був такий.

Це було на п'ятому місяці війни в Сербії. Ми поступали бригадою між горами вперед і спинилися на одній широкій долині ночувати. На горби довкруги були висилані нічні сторожі. І я був висланий з четою на одну таку сторожу.

Мені призначено місце на збочі якоїсь гори покритої лісом повисше якогось хутора. Я пішов на те місце, але коли ми переходили попри той хутір, мої вояки конечно наперлися, щоби я спинився в хуторі. Хоч мені того місця не призначено і я сам знав, що в таких випадках не вказано спинятися в загородах, але під напором вояків я лишився в хуторі. Вояків манив сливковий сад, що був довкола хутора. Вони відразу мусіли собі подумати, що в хуторі обловляться.

Я оглянув хутір і порозміщував вояків. Стійки уставив повисше хутора, для решти вояків призначив місце в stodолі, а сам з найстаршим підстаршиною і денщиком примістився в хаті.

З хутора були всі і з частиною дорібку повтікали, а лишився тільки старий, може сімдесятьлітній дідусь і з ним мала, може шіснацятілітня дівчина. Дідусь казав, що та дівчина це його внучка, що вона недужа — я бачив ту дівчину, вона була страшенно бліда — і не могла втікати, а тому лишилася і він з нею. Я радше думав, що він лишився, щоби пильнувати загороди і решти дорібку, а вона лишилася для нього.

Дідусь опровадив мене по цілому господарстві, — це був досить багатий хутір, — а головню показав мені дестилярню сливовиці. В дестилярні стояло чотири великі, може на три метри

високі, бодні сливовиці: в двох боднях, як він мені пояснював, була вже чиста сливовиця, а в двох других ще ферментувала. Це, певно, для тої дестиллярні лишився дідусь. Дідусь сказав, що дасть нам сливовиці і всего, чого ми тільки забажаємо, а тільки, щоби ми самі не йшли до дестиллярні. Я подякував йому за все — мені жалко було старого дідуса — і сказав, що ми нічого не потребуємо, а щодо дестиллярні, нехай він буде спокійний. Я взагалі запевнив його, що ні йому ні дестиллярні цілій загороді нічого злого не станеться.

Я пішов до стодоли до вояків і наповів їм, щоби зі загороди, а передовсім з дестиллярні нічого не брали. Я ще їм сказав, що це своя людина, — мої вояки були майже всі серби і хорвати, — що дестиллярня це одиноке майно дідуса і я надюся, що вони не зроблять йому ніякої пакости. Вояки запевнили мене, що все буде в порядку. Я ще окремо скликав підстаршин і наповів їм, щоби вважали на вояків. Сливовицею можуть вояки впитися, може бути якийсь напад і ми будемо відповідати. І підстаршини приобіцяли мені, що будуть уважати і все буде в порядку.

Я пішов до хати, ми повечеряли, напилися доброї сливовиці, котрою почастиував нас дідусь, побалакали з дідусем, він нарікав на війну, на сербських політиків і, головно, на династію Караджьорчевичів, і ми поклалися спати. А ще заки ми поснули, прийшов до мене один капраль, німець, і ще з одним вояком і просив мене, щоби я позволив їм випити по чарці сливовиці, якою конечно погостити хоче їх дідусь. Я позволив і заснув.

Колиж у ночі — це було над досвітком — будить мене якийсь стукіт і крик. До кімнати вбігає переляканий дідусь — де він спав і чи спав і взагалі що він у ночі робив, я не знав — і про-

сить нас крізь плач, щоби ми пішли за ним. Ми зірвалися на рівні ноги і він повів нас до тої кімнати, де спала дівчина. Я ввійшов до кімнати і ще побачив через вікно, як утікав якийсь вояк. Он як! Вони — один чи більше їх — виломили вікно і дісталися до кімнати дівчини! На щастя ми ввійшли в саму пору і дівчині не сталося нічого злого. Дідусь узявся затикати вікно, через котре вти-скалася зимна струя повітря.

Я був злий і вибіг на подвір'я. Я хотів ще зловити того вояка, що вліз до кімнати. Розуміється, я його не зловив. На подвір'ю вдарив мене сильний запах сливовиці. Я думав, що це від дестилярні. Я пішов до стодоли. Вояки спали, зн. удавали, що спали, якби ніщо ніколи. Я пішов до стійок. На стійках, розуміється, не було нікого. Тільки при воротях хутора стояв той капраль, німець, що був у мене просити, щоби я дозволив воякам напитися сливовиці, сильно підкошений у ногах і — — доносив мені слухняно, що нема нічого нового.

Я був ще гірше злий і пішов до стодоли, щоби повиганяти вояків на стійки. В stodолі вже голосно лаявся найстарший підстаршина, і вояки виходили по одному на стійки. Вони були зовсім п'яні.

До мене знову вийшов дідусь і велів іти за собою. Охкаючи та ахкаючи, він показував мені на землю на подвір'ю на якусь теч, що блідо вилискувалася. Я здогадався, що це сливовиця, але звідки вона там узялася?.. Дідусь далі провадив мене до дестилярні. В дестилярні блимала ліхтарка. Ціла підлога в дестилярні була зіллята сливовицею. Але дідусь велить мені лізти по драбині заглянути до бодень. Страшна річ: з одної бодні, в котрій була чиста сливовиця, сливовиця витекла

зовсім, а в другій ще лишилося тільки на дні, що встиг ще злапати дідусь! Звісно: вояки розбили дестиллярню і пили сливовицю, скільки хотіли і могли, а потім, попившись, не вміли, не могли чи забули заткати абож і навмисне не позатикали бодень і сливовиця витекла!

Божеж, Ти Мій, наробили дідусеви шкоди на яких дві тисячі корон! От тобі наказ і заказ, от тобі вговорювання, от тобі порука і запевнення й от тобі свої люди!..

Мене взяла страшенна злість. Не те, що тут грубо була нарушена військова дисципліна; і не те, що я дав дідусеви слово і те слово зломив; і навіть не те, що я показався дурнем в очах дідуся і всіх вояків і підстаршин, але мені було страшенно жалко дідуся, що потерпів таку шкоду! Та це було найменше на чотири морги поля шкоди!.. Що діялось в душі такого нашого, українського, дідуся, колиб йому сталася така шкода!?... А потім, хіба п'яні вояки не булиб знасилували молодой, та ще до того недужой дівчини, колиб я не був надійшов у пору?.. І це зробили свої люди, а не якісь татари!.. Мені пізніше через весь той день мимоволі тиснулися до уст слова Шевченка, що, мовляв, „а ще як згадаеш, що ми всі слав'яни, що одного батька діти!“..

На щастя ми зараз були з того становища відкликані і я, навіть не розпрощавшись з дідусем, тільки сказавши йому, що це йому зробили йогож таки люди, серби і хорвати, що зрештою він сам бачив, пішов у дальшу дорогу...

Але тоді я поклявся перед собою, що щось подібне більше в моїй четі не повториться!

І тоді теж доконалася в мені та зміна, про котру говорю. Я сказав собі, що нема рівности

між мною і моїми вояками! Вони, окрім того, що темна і несвідома маса, котра потребує проводу, й окрім того, що підпадають під загальний закон психології маси, котра є переконана, що вина за її злочини спадає на тих, котрим вона служить, і ще окрім того, що в масі звичайно беруть верх елементи морально найгірші, а тому обов'язком проводу, а значить і моїм, є повести її на ліпшу дорогу, одначе я ще роздумував так: чому вдійсності я не маю себе визнавати від своїх вояків висшим, коли я, хоч нібито теоретично не визнаю себе від нікого низшим, але вдійсності таким є,— правду кажучи, тільки в ім'я тої низшости я пішов на війну і мій весь народ є низший від других,— так отже, коли я у відношенню до себе визнаю принцип низшости, так чому я так само не маю визнавати і принципу висшости?...

Та логіка переконала мене остаточно. Все одно, що над нами всіми, такими комендантами як я і висшими, є ще висша влада, яка панує над нами всіми, всім нам приказує й однаково всіх нас давить, але коли я не буду визнавати і вважати себе рівним з простими вояками; так я принайменше в своєму крузі ділання, до якого я покликаний і за який я відповідаю, не буду допускати до таких злочинів, які траплялися в моїй четі!

Та ще коли я подумав над тим добре, так бачив, що я, правду кажучи, нераз тільки тому не противився тому, що хотіли робити вояки, що боявся, щоби вони мені не зробили чого злого... Тепер я сказав собі, що нехай вони мене і вкаменують, але я їм не позволю робити того, що вони хочуть! Взагалі, від того часу я наче зненавидів простих вояків.

Мені ніяково було виявляти свою раптовну зміну в тій частині, в котрій я був. Але при най-

Ближшій нагоді, коли мене перенесли до іншої частини, там я виявив свою зміну. Я просто став, як не той, чито, скажім, став, як кожний інший старшина. Байдуже мені були індивідуальности вояків. Вони мусіли мені підчинитися! Я обходився з ними, як з мертвими предметами. Уявляю собі, як вони мусіли мене ненавидіти і як говорити про мене. Все те, що я сам колись говорив про своїх наставників, як „тупих капралів”, „нелюдів” ітд., мусіло звернутися проти мене. Так само вони мусіли про мене говорити, що я вислугуюся владі. Одначе це було мені байдуже. Я не міг собі інакше порадити. Мені ближші були ті люди з населення, зокрема зі селян, як онтой дідусь, котрому вояки зробили таку шкоду, ніж ті злодії і злочинці, що траплялися в моїй четі.

Та тоді я не раз мусів бути жорстокий супроти своїх вояків. Розкажу про кілька таких випадків, коли я був жорстокий. А додаю, що я, розуміється, вже був жорстокий не тільки в випадках злочинів, які зрештою пізніше в моїй четі траплялися тільки дуже рідко і не були такі великі, як передтим, але взагалі в усіх річах, що торкалися військової карности, бо тільки так я міг запобігти надужиттям.

Один випадок був такий. Це ще було на сербському фронті. Ми посувалися між горами вперед і одного дня під вечір я дістав приказ обсадити своєю четю верх якоїсь гори. Гора на збочі була покрита лісом, а тільки на самому вершку росли лиш денезде дерева. На верх гори провадила доріжка, кетрою ми мали йти. Вдолі я пояснив воякам, як ми будемо підходити — ми мали підходити похідною лінією доріжкою, а під самим верхом розвинутися в розстрільну й обсадити верх — і ми пішли. Я йшов, як звичайно, напереді. Але я мав,

як вояків так і підстаршин, самих свіжих людей, які ще не були в огні. Коли ми вже були під верхом, але ще не були розвинулися в розстрільну ми нагло з другої гори, що була за тою горою, дістали огонь. Я цофнувся кілька кроків взад і дав приказ своїм воякам припасти до землі. Але я навіть не потребував дати такого приказу, бо вояки, як тільки впали стріли, зараз самі з переляку, скрилися за горою. Я думав, що вони спинилися зараз тут за мною. Я приляг до землі і підсунувся під сам верх, щоби побачити, звідки впали стріли. Не було нічого небезпечного: гора, з котрої ми дістали огонь, була на яких тисячу кроків від нас віддалена. Але між одною горою і другою був яр покритий лісом і можна було боятися, що з того яру прийде напад. Отже ходило о те, щоби як найскорше заняти гору, щоби серби не заняли її скорше. Я зісунувся дещо вниз, встав, і кликав, звичайно, не голосно, своїх вояків, щоби підходили під гору. Але моїх вояків коло мене не було. Я збіг кількадесять кроків вниз і знову кликав вояків. Але їх і там не було. Тоді я налякався — колиб дійсно серби заняли скорше гору від мене, так я мусівби їх потім наступом відбивати — і почав скоро бігти вниз, безнастанно кличучи вояків і кричучи, щоби йшли вперед. Вдолі ставало щораз темніше і ліс ставав густіший і я кілька разів упав, замотавшись в гущавині, але з моїх вояків не було ні сліду. Коли я вже був майже на самому долі і моїх вояків ще не було, мені впало на думку, що я не туди біжу, куди пішли мої вояки, і я окрім того, що ще більше налякався, що не обсаджу в пору гори і її займуть серби, але мене брала злість і я був зовсім безрадий. Щойно коли я вже був на самому долі, яких шістьсот кроків від того місця, де ми були, я в темноті на-

ступив ногою на якогось вояка. Он як: вони аж тут сховалися і, як я кликав, жаден не обіззався!... І я в найбільшій злости, крикнувши голосно „Вперед!“, з цілої сили штовхнув того вояка кінцем палиці, яку мав у руках. Він крикнув: „Йой!“ і в тійже хвилині вся чета, як була, вже була на верху гори! Це я чув по шелесті корчів, тупоті ніг і брязкоті зброї, котрі щораз віддалялися і вкінці зовсім втихли. Коли я може в півгодини після того — я був зовсім обезсилений зі змучення, страху і злости — помалу вийшов на верх гори, гора була в найкрасшому порядку обсаджена. А найстарший підстаршина покірною і винувато питав мене, чи я ще чого не прикажу...

Як показалося, я обсадив гору в саму пору, бо серби дійсно з яру зробили наступ і я той наступ легко відбив.

Скажу поправді, мені жалко було того вояка, — це був один серб, магомеданин, багато старший від мене, батько кількоро дітей, — що я його так сильно вдарив. Але чи я мав моральне право його вдарити? Думаю, так. Одно, що я сам був у такій самій, а може й більшій небезпеці, бо я йшов напереді, ніж вони, потім, я був більше відповідальний ніж вони або вони зовсім не були відповідальні, а тільки я, а третє, і з практичного боку було ліпше, що я, вдаривши вояка, скоро досягнув те, обсадив гору, що, помалу скликаючи вояків, збираючи їх і випроваджуючи на гору, — звичайно, вони булиби отягалися, — бувби досягнув аж по якомусь часі. За той час серби напевно булиби заняли гору і я мусівби був — усе одно, чи тільки сам зі своєю четою, чи з другими частинами — наступом відбивати гору, а це певно не прийшлосяби нам так легко, як легко я відбив наступ сербів. Може не один при тому, тай я сам, —

зрештою, все в руках Бога, — бувби стратив життя. А так, я терпінням одного спас життя, скажім, може бодай тільки на якийсь час, багатьом.

Другий випадок був такий. Це вже було на італійському фронті і я вже був комендантом сотні. Я знову дістав майже самих тільки свіжих людей, які ще не були на фронті, а на всякий випадок не були на італійському фронті і не знали, як там заховуватися. Около півночі ми змінили одну частину, яка пішла взад, і заняли по ній становища. Це було на високорівні Красу, рівній як стіл площині, де не було ні окопів ні стрілецьких ровів і вояки лежали тільки за камінцями, які понакидували собі перед голови, й італійська лінія дуже близько, подекуди лиш на кільканацять кроків. Вже коли ми змінялися, італійці, почувши рух у нашій лінії, почали стріляти. Мої вояки теж, хоч не було ніякої небезпеки, почали стріляти. Це огорнула їх звичайна паніка. Що я і четарі — зрештою не знати було, де вони були — не накричалися: „Здержати пальбу!” і „Не стріляти!”, — тай не можна було саме задля близькості лінії голосно кричати, — нічого не помагало! А треба додати, що в тому місці, саме тому, що не було стрілецьких ровів і італійська лінія була дуже близько, доповнення муніції і всего іншого вдень було неможливе. В усе треба було запастися вночі. Коли мої вояки постріляли так з годину і вже почало сіроти, я настрашився, що, коли вони вистріляють усю муніцію і потім, евентуально, вдень італійці зроблять наступ, ми не будемо мати муніції. А звісно, за все відповідав я. Що мені було робити?... Не думаючи довго, хоч уже сірило і мою фігуру, принайменше на малу віддаль, було видно і хоч італійці стріляли, я встав і скоренько біг здовж лінії від вояка до вояка і наказував, щоби не стрі-

ляли. Та що? Коли я був при одному воякови і наказав йому, щоби не стріляв, так він на ту хвилю не стріляв, а коли я віддалився від нього і пішов до другого, так він знову починав стріляти! Я був безрадий, мене брала злість, а ще до того, тому що італійці густо стріляли, я сам за себе боявся. Колиж я підбігаю до одного вояка, це був один хорватський циган, а котрий найбільше стріляв, термошу його за плече і кричу: „Не стріляй!”, а він, повертаючи зі землі до мене голову, каже до мене і ще до того здивовано: „Та я не стріляю, пане поручнику!”, а сам далі, сховавши голову за камінець і піднісши кріс високо понад себе, на вмання стріляє і стріляє як нависний! Я впав у злість. „Як не стріляєш?!” — крикнув я і, що мав сили, згори вдарив його долонею в потилицю, аж він відбився від землі. Він крикнув несвоім голосом „Йой!” і щойно тоді очутився і перестав стріляти. Але тоді і ціла лінія, як на коменду, аж я здивувався, перестала стріляти!... Те, чого я не міг досягнути за цілу годину, абож і дві, безнастанно кричучи „Не стріляти!” і потім навіть ходячи від вояка до вояка і наказуючи, щоби не стріляли, те він одним криком „Йой!” досягнув в одному моменті! Я вже не потребував бігти далі, приляг до землі і, дякуючи в душі Богу, що виратувався з халепи, поповз на череві до свого становища. Пізніше я сконстатував, що вояки були вистріляли більше, як три чверти свого запасу муніції.

І тоді мені було жалко того вояка, що я його так ударив. Йому, як я пізніше довідався, від удару аж була пустилася носом і устами кров. Але знову чи я мав право його вдарити? І тут, думаю, так. Бо, раз, я був теж у крайній небезпеці життя, а друге, я, евентуально, охоронив цілий відти-

нок від можливості оборонятися перед наступом італійців на штики.

Потім я ще раз ударив теж на італійському фронті, на тому самому місці на Красі, одного капраля в лице, аж йому кров пустилася носом, за те, що він вдень встав на рівні ноги, і показуючи цілу свою фігуру, — тим він хотів показати, який він відважний, — пішов по воду. Вставати на ноги вдень на тому місці було строго заборонено, тому що, коли італійці побачили в нашій лінії лиш одного вояка, так на нього стріляли донестями з гармат.

Тоді того капраля мені навіть не було жалко, бо саме кілька днів передтим, коли в моїй сотні був так само один вояк показався, сотня мала через нього від італійської артилерії двох убитих і кількох ранених. Те зробити тому капралеві, що я зробив, ударити, мав право не тільки я, але перший-ліпший вояк зі сотні, а я був до того в першу чергу покликаний.

Так я став зовсім подібний до інших старшин.

І скажу щиро, що я зовсім не почував, щоби я через те став гіршою людиною, ніж якою був досі. Навпаки, мені здавалося, що я начебто виблагороднів, начеби став цілим мужчиною і став сильнішим. Усе слабе і розлізле з мене наче вийшло. Мене, так мовити, скріпила та організована сила, яку заключувала в собі моя чета, а потім сотня, якій я приказував. Мені навіть смішно було зі самого себе, яким то я досі був старшиною. Я був радше наче той шаховий король, який, звичайно, не має своєї власної волі, але яким водить рука шахіста, цебто начебто мое начальство мною.

Я завважив, що від тоді і мое начальство почало відноситися до мене з більшим довірям. Я був

собі свідомий того, що я вислугуюся начальству і що воно тепер має більшу користь з мене, ніж давніше, але що мені іншого було робити?... Тай, зрештою, це мені було байдуже. Міжіншим, тоді я теж зрозумів, що влада — це добрі психольоги: вони вміють добирати собі людей, котріби їм добре служили!

Так само я тоді завважив, що і мої колеги, старшини, зн. ті споміж шляхтичів, баронів, графів ітд., почали до мене відноситися з більшим довірям. Вони, почали мене вважати наче своєю людиною... Але і це мені було байдуже. Я бачив, що всі соціялісти-старшини так робили, вислугувалися владі, отже чому я мав інакше робити?...

Але що тоді сталося з моїм соціялізмом?

Він багато стратив на силі. Значить, хоч я бачив, що нпр. німці і мадяри — старшини-соціялісти, хоч були такими самими ревними старшинами, як я, але визнавали себе цілими соціялістами, одначе я, щодо мене, не мав відваги себе називати, а ще менше вважати, цілим соціялістом. Вдійсности, який я був соціяліст, коли я всіми своїми духовними і тілесними силами піддержував владу, династію і державу і з охотою виконував усе, чого від мене жадала влада?!... А найголовніше, коли я знищив у собі, зовсім вичеркнув з репертуару своїх ідей і зі свого світогляду, принцип рівности?!... Цеж уже не був ніякий соціялізм!

Одначе вдійсности воно було так: на фронті я, як старшина і як австрієць, уже не був соціяліст, але як людина і як українець, був соціяліст. Я потребував себе тільки подумати на тлі свіцького життя, а власне кажучи, домашніх, краєвих відносин, а головню, коли я собі пригадав мадярські егзекуції, Талергофи ітд., а про які до мене до-

ходили вісти, і тоді я ставав цілим соціалістом. У мені знову будилося почування кривди і пониження, а з тим відзивався опозиційний дух і я ставився проти всіх висших. З тим вертав мені теж принцип рівності і я вважав себе рівним з найнижшими.

Була на фронті на війні головно одна нагода, коли я находився в товаристві австрійської старшинської еліти, коли зі мною ставала та зміна, т. є що я собі мусів нагадувати, що я соціаліст: це тоді, коли мене хтось зі старшин-чужинців питав, якої я народности... Звичайно, тоді з мене зникали старшинські відзнаки й уніформа і я ставав — з великого коменданта і старшини маленьким, незначним українцем, селянином, таким, яким я вдійсности був...

Так війна, або скажیم радше, фронт викликав у мені душевне роздвоєння. Моя громадянська ідеологія роздвоїлася як вильцята: як австрійський старшина я був мілітарист, консерватист, а навіть можна сказати, аристократ, і найспокійніший громадянин, а як українець і людина — соціаліст, демократ, бунтар ітд...

III.

Після півторарічної військової кампанії я дістався в полон до Італії.

Сама хвиля переходу в полон була мені дуже неприємна. Мені було страшенно соромно йти в полон. Це ще один доказ на те, як дуже я був перейшов австрійським старшиною.

Правду кажучи, я дістався живим і здоровим у полон тільки завдяки одному старшині, німцеві

з Відня, який в останній хвилі, коли положення стало бозвихідне, дав приказ піддатися, чим спас мені життя, а на всякий випадок причинився до того, що я навіть неранений дістався в полон. Це було так. Я вже цілий тиждень лежав з кільканацятьома вояками в одному такому місці, — це була група каменяків на Красі, — звідки було ні взад ні вперед. Головно два останні дні були небезпечні. А саме італійці були зробили на той відтинок наступ і прорвали фронт безпосередньо на ліво від мене. В тому місці вони вже були ззаду за мною. Я держався ще тих два дні просто тільки чудом або, скажім, завдяки примітивній хоробрости моїх вояків, — це були босняки-магомеда-ни, — а власне кажучи, тому, що італійці не зробили на нас наступу ззаду зліва. Висша коменда хотіла за всяку ціну вдержати те місце і ще останньої ночі прислала мені на поміч одного старшину, — саме того, про котрого говорю, — а котрий був рангою старший від мене і котрий переняв коменду на тому місці. Коли він тільки прийшов, зараз рано італійці зробили на нас наступ з фронту і зліва ззаду і тоді він, щоби не дати себе і вояків задармо змасакрувати, дав приказ піддатися. Тим він мені спас життя, бо я ніколи — можливо, що це був з мого боку тільки примітивний спосіб думання — не бувби дав приказу піддатися, а і мої вояки булиби добровільно не піддалися.

І ще один доказ на те, як дуже я був перенявся ролею старшини: коли ми вже піддалися і перейшли в італійську лінію, коли я побачив, що проти нас стояло найменше десять разів стільки італійців, що було нас на тому місці, мене взяв такий сором, що я йду в полон до таких невойовничих вояків, що я, коли саме в тій хвилі австрій-

ська артилерія, замітивши рух на тому місці, почала стріляти, я зовсім щиро бажав собі, щоби мене поцілило власне стрільно...

Так і мої вояки-босняки відчували сором, що йдуть у полон. Коли ми, кинувши зброю, переходили в італійську лінію, вони плакали, як діти. Зрештою можливо теж, що вони плакали зі зворушення і зі страху перед тим, що з нами зроблять італійці. Бо в нашій лінії — звичайно, тому, щоби вояки легкодушно не піддавалися — були ширені вісти, що італійці полонених убивають.

В Італії в полоні я був більше як три роки. Я був у кількох таборах полонених у північній Італії. Я був над Падом, і купався в ньому, і бачив зелену Льомбардію, був у Генуї, бачив море і теж у ньому купався і бачив італійські Альпи і ходив по них. Взагалі я бачив чудове італійське небо, пізнав дещо італійську нову, середньовічну і старинну культуру, пізнав самих італійців і їхню легку, поетичну вдачу ітд. Одначе про все те я не буду розказувати, а буду знову розказувати тільки про те, що діялося в мені і як далі розвивався мій світогляд.

В полоні я, і взагалі всі ми, полонені, почувалися дуже зле. Не те, щоби нам під матеріяльним оглядом було зле, — навпаки, в порівнянні з тим, як нам було на фронті, і з тим, як було полоненим в інших державах, можна сказати, що нам навіть було добре, але поперше, ми жили під безнастаннім, гнітучим вражінням, що ми — низькі труси, що ратуючи своє життя, відтягнулися від боротьби; подруге, ми були зовсім як в'язні, будучи позбавленими всякої свободи, як звичайні злочинці; далі, нам життя, найкрасша частина життя, так марно пропадала і вкінці, це все тягнулося в безконечність, без терміну! А до того всего

в мене як українця прилучилося щей те, що я був собі свідомий того, що це все зовсім-зовсім задармо або, скажім, за чужі, чужих народів, інтереси!... Як я себе почував у полоні, можна зрозуміти бодай з того, що мені нераз здавалося, що мені ліпше булоби на фронті із усіми його небезпеками, трудами й евентуальностями ніж у полоні. Це далобся порівняти в відворотному порядку з тим, як злочинець, котрий когось убив, а його не досягнула рука справедливости, сам віддається в руки суду, щоби не терпіти грижі сумління. Таке гнітуче було те почування чи ті почування, з якими ми перебували в полоні!

З початку, коли я тільки попав у полон, так уже задля того одного, що я — і так усі — з незвичайного фізичного і духового руху — фронту дістався, можна сказати, в абсолютний спокій — полон, я не знав, що зі собою почати. Через два три місяці не було в мене іншого заняття, як тільки, що я — і знову так майже всі — цілими днями лежав горілиць на ліжку і думав. Звичайний спосіб життя початкуючого в'язня або, скажім, почування дикого льва, що зі свободи дістався до клітки.

З думання і лежачого життя вилічила мене ось яка пригода. Як ми тільки прийшли в полон, був з нами один молодий, двацятикількалітній хорунжий, серб, який був дещо маляр і дещо поет, а який уже абсолютно нічого іншого не робив, ніколи навіть не вмився ні не одягнувся порядно, як тільки лежав і думав. Я знав його ще з фронту і він був зовсім здорова, душевно і тілесно, людина. Але його зараз по кількох днях перенесли до іншого табору. Як він нам пізніше розказував, бо його перенесли назад до нас, його були перенесли до такого табору, де були самі дезертири,

і його там італійці хотіли зробити шпигуном. Та він не дав себе зробити шпигуном і його по трьох місяцях назад перенесли до нашого табору. Так от, коли він вернув, був один жах і жаль глядіти, як він виглядав! На тілі був схуд, лице мав набреніле і прозрачне, як у довголітнього в'язня, очі скляні і без виразу, сам був у найвисшій степені нервовий і дразливий, а пальці йому дрожали, як у старика! Звичайно, це з нього зробило лежання і віддавання мелянхолії. Розуміється, і ми за той час мусіли бути змінені, але тому, що ми бачили себе щодня, тої зміни ми на собі не бачили.

Вигляд того хорунжого мене перестрашив. Було очевидно, що колиб я робив так — лежав і думав — далі, так зі мною сталобся те саме, що з ним. Я не смів до того допустити! Відтоді я зовсім змінив свій спосіб життя. Я перестав лежати і думати, старався завсіди бути чимсь занятим і старався дивитися на світ погідно. Я дещо вчився по італійськи, дещо читав зі свого фаху, читав книжки і часописи, грав у шахи, в карти, проходжувався по подвірю ітд. А коли вже нічого іншого не робив, так бодай прилучувався до когонебудь з товаришів-полонених, щоби тільки не бути самому і не думати.

Це було велике присмиріння мене життям. Досі, значить, і ще коли я був дома і тепер на війні на фронті, я мав звичай приставати тільки з такими людьми, скажім, соціялістами, і взагалі такими, котрі були мені близькі своїми поглядами і вдачу, а бодай з такими, котрі з якоїнебудь причини мені особисто були симпатичні. Тепер я навчився приставати з якиминебудь людьми, навіть такими, котрі мені особисто не були симпатичні. Щойно тепер я зрозумів, що це значить, що говориться, що людина є товариською істотою.

Найголовнішим почуванням полонених, яке панувало над усіма іншими нашими почуваннями і яке ніколи нас не покидало, були: жаль, гнів, обурення і досада, все в одному почуванні, що ми мусіли так сидіти і тратити наші молоді літа. Те почування в першу чергу зверталося проти тих, державних мужів і політиків, котрі спричинили війну. Як те почування об'являлося і наскільки воно було в нас, полонених, загальне і нам усім спільне, найліпше зілюструє така подія. Коли ми вже були в полоні з місяць, до нас привели одного резервового хорунжого, як я пізніше довідався, німця з Відня, сина відомого австрійського соціалістичного діяча і парламентариста, і самого завзятого соціаліста. Його знало перед тим кількох наших полонених старшин. Як він тільки ввійшов до нашої кімнати, — ми були тоді зібрані в одній кімнаті на обіді, — його перші слова, ще заки він з нами привитався і познайомився, і сказані в найбільшій злості були: „Ah, Schufte, Schurken verfluchte, Banditen” (лотри, шубравці прокляті, бандити)!... Хоч він нам не сказав, до кого він відносить ці слова, але ми всі знали, що вони відносяться до тих, що спричинили війну! Тай ще те цікаве, що він, як це виявилося з пізнішої розмови, відносив це не тільки до державних мужів антанті, але і до австрійських і німецьких, а в першу чергу до німецького генерального штабу. За те між ним і кількома нашими активними старшинами, а які його не знали, мало що не прийшло до справи чести. Та тільки те, що він був хоробрий вояк і був на фронті двічі визначений і зрештою взагалі був добрим німецьким патріотом, — як я його пізніше пізнав, він не був би мав нічого проти того, щоби німці завоювали цілий світ, — охоронило його перед тим, що ті активні старшини не списали з ним протоколу.

І взагалі, думаю, він далекий був від того, щоби вину за викликання війни звалювати тільки на німецький генеральний штаб. А що він так говорив, так це з нього говорило, раз, прикре і гнітуче почування сорому, що він з героя на фронті став трусом у полоні, а друге, досада, що йому життя в полоні буде так марно пропадати!

Як було з моїм світоглядом?

Ну от, по перше, я стратив усякий ідеалізм. Правду кажучи, той ідеалізм я вже був стратив на війні на фронті, та тільки це щойно в полоні стало мені свідоме. Який ідеалізм міг бути, коли все, всі найкрасші почування, ідеї, погляди, бажання, замисли і стремління людини допала, зовсім нищила, таї ще враз зі самою людиною, жорстока стопа війни?!

Культура?... Не було ніякої культури, коли людство так само мордувало один одного, як тому тисячі літ, коли воно ще довбалося в камені!... Так само не було ніякого ублагороднення душі ні любови ні добра ні справедливости, коли все, ціла культура, зводилося до того, як красше, скорше і ліпше вбити людину, щоби їй видерти з уст красший шматок хліба!

Звичайно, я не мусів до того дійти розумом чи, скажім, на основі читання чи думання чи природного внутрішнього розвитку ідей і понять. Але це було наслідком того почування жалю і досади до людей, з яким ми жили в полоні. Всеж таки я дійшов до одного твердого і такого, яке пізніше не мало змінитися, переконання, а саме, що культура — це лиш у незначній частині вияв і зовнішня ознака морального видосконалення, ублагороднення душі людини, а в більшій частині це — видосконалення матеріяльного життя людини, коли не-

скажемо, видосконалення матеріальних середників, як лекше поремогти другого, чи другий народ, фізично. І друге, я дійшов до твердого переконання, що вдача і найглибші мотиви ділання людини не мусять бути добрі, а окончною ціллю життя людства не є моральне видосконалення, але що людство не має перед собою ніякої моральної ціли, коли не будемо геворити про позагробову ціль, а поодинокі люди кермуються в свому ділання не так мотивами добра, гуманности і справедливости, як радше тим, щоби кожному особисто було добре.

Зі стратою віри в ідеалізм захиталася в мені теж віра в соціалізм. Звичайно: коли не було між людьми ніякої любови, так і соціалізм не міг бути впливом тої любови, а був впливом чого иншого, — чого, над тим я не думав, — а тоді і віра в соціалізм у мені мусіла зникнути.

Але першою причиною того, що в мені віра в соціалізм захиталася, було те, що я — так само як я почував жаль до тих державних мужів і політиків, котрі спричинили війну — так само я почував жаль до соціалістів, що вони війні не перешкодили, а навіть не старалися перешкодити! Навпаки, вони ще їй підпомагали. Той жаль до них був тим більший, що перед війною вони так завсіди проти війни промовляли, а на самому передодні війни ухвалили льояльно піти на війну! Імперіялісти і націоналісти бодай ніколи проти війни не промовляли!

Як я почав задивлятися на соціалізм і як об'являвся мій жаль до соціалістів, найкрасше зілюструє одна розмова, яку я тут наведу, а яку я мав на початку полону з одним полоненим старшиною, соціалістом, німцем з Німеччини, який був у нашому таборі. Він був у свіцькому званні інжинір і був лідером соціалістів в одному малому

місті в полудневій Німеччині. А додаю, що я в полоні, і взагалі на війні на чужині, ще найбільше любив говорити зі старшинами-соціялістами як такими, що найбільше зближалися своїми поглядами до моїх, і такими, що я в них найбільше находив оборони для свого народу і симпатію для його змагань. — Українців у тому першому таборі, в якому я був, не було.—

Та розмова почалася з того, що він довідавшись від мене, що я українець з Галичини, почав розпитувати, як це було з тими зрадами, яких мав допускатися український народ на початку війни на російському фронті. Але він питав у такий спосіб, що було видно, що він вірить у ті зради й обурюється на українців, зовсім так само як ті наївні австрійці, що вину за невдачі на фронті приписували українцям. Це мене подразнило і я, — розуміється, знаючи, що він соціяліст і соціялістичний провідник, — реванжуючися йому за те, очевидно, наперед вияснивши йому, що це не були ніякі зради, а тільки фальшиві доноси обчислені на знищення українського народу, і зрештою не признаючися, що я властиво теж соціяліст, звернув бесіду саме на воєнну політику соціялістів, котрі з принципових противників війни перед війни стали захитниками війни на війні. А мав я ще в тому і ту ціль, що хотів почути від нього як провідника, хоч тільки провінційного, соціялістів авторитетне слово, щоби позбутися тих сумнівів, що в мені повстали щодо соціялізму.

— Як це сталося, — запитав я його, — що німецькі соціялісти на конгресі в Брюсселі ухвалили льояльно піти на війну?

— А, бо — каже — англійські і французькі ухвалили на свою руку піти на війну, а ми не мог-

ли допустити до того, щоби англійський імперіялізм при допомозі соціялістів переміг Німеччину.

— Отже — кажу — до війни англійський, німецький, французький ітд. імперіялізми були — все одно, а підчас війни англійський зовсім що інше ніж німецький?...

Він отягався з відповідю.

— Значить, — кажу, — це не соціалізм, той у німців, а націоналізм і імперіялізм.

— Ні, ми далі соціялісти!

— І похваляете війну?...

— Ні, ми далі проти війни!

— ...і насилля і морди і звірства?...

— Ні, ми проти того всего! — нетерпеливився він.

— ...і піддержуєте владу, династію і державу?...

— Ні, — каже, — ми по війні все те повалимо і самі візьмемо владу в руки. А тоді — розгорячився він — не буде ні воєн ні мордів ні звірств!...

— Звідкиж ви маєте певність, що по війні захопите владу в свої руки?

— Бо ми матимемо на те силу.

— І не допустите до воєн, мордів?...

— Не допустимо!

— А коли англійські або які інші соціялісти знову ухвалять... — я не потребував докінчувати.

— А, тоді, розуміється, ми знову будемо битися!

— І ви не бачите в тому всему ніякої противурічності ні колізії зі своєю ідеологією?

Він завагався.

— Бачите, противурічність і колізія є, але,

знаєте, ідеологія — одна річ, а, коли на вас нападають і ви мусите боронитися—друга річ. А потім, ідеологія така річ, що її кожної хвили можна змінити, а раз зміниться ідеологією, так тоді нема ніякої колізії ні противурічності.

— І ви супроти того всего всетаки лишаєтеся в партії?...

Він знов хвильку подумав.

— Бачите, головне в тому, щоби найбільше зробити добра людству і народови, а з нинішніх партій ще найбільше стремить до добра соціалістична партія і в ній найбільше можна зробити добра.

— Так, тут ви підчеркуєте людство, а з попередніх ваших слів виходило, що ви найбільше дбаєте про свій, німецький, народ.

— А якжеж ви хотіли, щоби я, німець, у першу чергу думав нпр. про японців?...

Я замовк. Той німець-соціаліст був добрий діялектик!...

Одначе я його відповідями не збудувався. Навпаки, в мені віра в соціалізм ще більше впа-
ла. Передовсім я довідався від нього такої горен-
дальної річи, як те, що ідеологія змінюється від-
повідно до обставин, далі, що соціалісти пер-
шевсього стремлять до захоплення влади в свої ру-
ки, а вкінці, найважливіше, що все кінець-кінцем
зводиться до одного, а саме до питання сили!...
Алеж так само йота в йоту думали і думають усі
ті, націоналісти, імперіялісти, буржуї ітд., котрі
викликали і провадять війну!...

Я ще більше утвердився в думці, що нема
ніякого соціалізму, значить, такого, щоби дбав
про всі народи і боронив безоглядної справедли-

вості, добра і правди, а є тільки націоналізми, в яких кожний дбає тільки про себе!

Та розмова з тим німцем-соціалістом була важним пунктом в історії розвитку моєї національно-політичної ідеології. Поминувши те, що з її приводу в мені збудилося безліч рефлексій, — нпр. те, що я порівняв себе з тим німцем, яка його політична ідеологія була примінена до життя і тісно з ним звязана, а яка моя відорвана від нього! Далі, я подумав яка сильна є в німців соціалістична організація, що вона вже нині думає про владу, а в нас, хоч, поправді кажучи, ціла інтелігенція, весь загаль, майже ціла нація думала по соціалістичному, але в дійсности в нас соціалістичної організації, як реальної політичної сили, якби не було! ітд., — але я, відтоді почавши, щораз більше схилився в бік національного способу думання.

Одначе не можна сказати, щоби я вже тоді став чистим народником. Поперше, я був далеко від рідного краю і мене ніщо не принаглювало, щоби я рішався в один або другий бік. Я все полишав часови. Друге, соціалізм був у мені занадто глибоко вкорінений, щоби я його так з нині на завтра позбувся. Далі, мені всетаки було жаль покидатися того соціалізму, в котрому одинокому я бачив вірного союзника в боротьбі за осягнення красшої долі для свого народу. А вкінці, найважливіше, ідеологія не є така річ, щоби її, так як поправляється помилений рахунок, свідомо зміняти. Навряд, її розвиток іде, скажім, зовсім так як фізичний ріст людини — помалу, несвідомо і мимо нашої волі. Як людина росте і колись нараз у якусь хвилю почуває, що вона з дитини стала зрілим мужчиною чи жінкою, чи з молодого людини стариком, так і моя ідеологія змінялася і розвивавалася помалу і не-

свідомо, аж я одного дня почув, що перейшов на народника.

Це сталося з такої нагоди.

Не знаю, може це так само траплялося й іншим інтелігентам українцям, котрі були на чужині, але мені, коли я був на фронті і в полоні й обертався між чужинцями, завсіди було дуже неприємно, коли мене чужинці питали, якої я народности. Було неприємно тому, що чужинці, звісно, переважно не знали, хто це українці, і я мусів їм пояснити, при чому я був собі свідомий того, що наша нація така незначна, що про неї ніхто не знає. А коли і траплялися такі чужинці, котрі знали, хто це українці, так вони — як це я нераз завважував — довідавшись, хто я, вривали розмову, не маючи про що зі мною далі говорити. Зокрема щодо братів славян, було неприємно тому, що перед ними треба було ще боронити своєї національної окремішности! Що правда, колись давніше перед війною, коли я ще був молодий і мені так само траплялося бути між чужинцями і мене чужинці питали, якої я народности, так мені не було неприємно відповідати, що я українець. Мені тоді ще занадто імпонували і сорок міліонів і Шевченко і Наукове Товариство і шість гімназій ітд. Одначе тепер на тлі світової війни, в котрій змагалися великі, абож і малі, народи наче титани і гіганти, а наш народ хоч теж кєрвавився на всіх фронтах, але про нього ніхто не знав, мені це не вистарчало. Мені хотілося, щоби мій народ dokonував — але так, щоби про нього всі знали — таких самих великих подвигів на землі, в повітрі і під водою, як інші народи і щоби він мав бодай таке імя, яке мав маленький народець — серби. А він не мав навіть такого імени!

Але менше-більше, коли я вже був з рік

у полоні, мене перенесли до іншого табору, а в котрому було понад двіста полонених старшин різних народностей. Я зазнайомлювався з ними всіми і розмова з новими знайомими звичайно починалася від того, що вони мене питали, — я їх ні, бо власне я того боявся, щоби вони мене не питали, — якої я народности. Коли вони мене так разураз питали і я відповідав і майже кожному пояснював, хто це українці, так вкінці мене це почало дразнити і я завсіди мав вражіння, що мене копають ногою.

И от одного разу, коли я в тому таборі був уже з місяць і коли вже думав, що мене кожний перепитав і кожний знає, що я українець, на подвірю підчас проходу прилучився до мене один маленький, худенький хорунжий, серб, та ще про котрого я знав, що він нечистокровний серб, а еспаніоль, цебто сербський жид, і — питає мене якої я народности! Мене взяла злість. Але мене взяла злість не тільки або не так тому, що він мене взагалі питав, якої я народности, як радше тому, що я припускав, а власне кажучи, напевно знав, — а що потім справдилося, — що він мене тому питав, щоби потім мене повчити, що я, так мовити, зле роблю, чи зробив, що вродився українцем, бо я, значить, розбиваю велику руську націю!... І я — не знаю, звідки в мене взялася та фантазія — наполовину жартом, а наполовину поважно кажу йому: „Warte nur: wir werden uns zuerst einwenig entdemokratisieren und dann werde ich dir sagen, was für Nationalität ich bin (пожди тільки: — ми всі один одному тикали — ми наперед дещо віддемократизуємося, а потім я тобі скажу, якої я національності)”... Звичайно, він на ту відповідь образився, я мусів його просити вибачення, потім я таки йому сказав, якої я національності, а він таки мене по-

вчив, що я зле роблю ітд., але це до річи не належить.

Той вислів „віддемократизуватися”, а якого я вжив тільки, так мовити, жартом, нехотячи та інтуїтивно і який я розумів так, що, значить, коли ми, просто, з простолюдя, демосу, станемо народом з усіма його верствами, отже станемо повною нацією, як усі інші нації і про нас усі будуть знати, а тоді я йому, тому хорунжому, скажу, якої я народности, так отже та хвиля, коли я вжив того вислову „віддемократизуватися”, і була для мене тою хвилею, коли я нараз став собі свідомий, що я вже не соціяліст, а народник. Він став для мене жерелом нової віри і нової політичної ідеології. Бо, значить, я собі зараз подумав, що, ось справді, колиби ми замість бути загально соціялістами, демократами, були — або бодай якась частина з нас, але нас багато — консерватистами, аристократами, так тоді ми булиби в світі відомі. Знову від того був лишень один крок до того, щоби я подумав, що ось наші народники, національні демократи, мають теж велику політичну рачію існування, коли вони саме думають — і їх організують — про наші висші верстви, духовенство, урядовців, купців, промисловців, буржуїв ітд., а не тільки про сам найнизший народ, а значить, і я повинен бути народником.

Так я ідеологічно приплив до берега наших народників, національних демократів. І хоч я не відразу став здецидованим національним демократом, бо мене відстрашували ще опортунізм, назадництво, трусість ітд. тої партії, всеж таки пригода з тим хорунжим, сербом, була для мене тим порогом, який я переступив, переходячи від чистого суспільництва до чистого народництва.

Одначе в тому самому часі був ще один чинник, який мене піддержував у народництві. Це

був особистий вплив одного мого приятеля, розуміється, українця, якого я набув у тому новому таборі, до якого мене перенесли, — там було около двадцять українців і тоді я перший раз від початку війни стрінувся з українцями й обертався в їхньому товаристві, — а який був завзятим національним демократом. Тому що той мій приятель має глибше значіння для мого духового розвитку і ми не так скоро з ним розстанемося, я розкажу про нього.

Він називався — чи так ми його назв'їм — Сербйовський, був так само як я поручником і був два роки молодший від мене. Я його, і він мене, знав з вигляду і з імени ще з дому, — він ходив до гімназії в тому самому місті, — але він ходив до польської гімназії і ми особисто не знали один одного. Саме тому, що він ходив до польської гімназії, а потім ще більше тому, що був сином управителя дібр одного графа на Поділля, ми, учні української гімназії, вважали його майже поляком, хоч він таки був українцем. Після гімназії він мені зник з очей, зрештою я знав, що він пішов на торговельну академію до Відня, потім він був урядовцем в одному львівському банку, а тепер ми знову стрінулися в полоні. Ще додаю, що він за мирних часів у війську не служив, а тільки щойно на війні був узятий до війська, скінчив старшинську школу, потім пішов на італійський фронт, тут визначився і не лиш був наділений медалю, але ще був узятий до корпусної коменди як старшина для особливих доручень і як такий попав у полон.

Я з ним сприятелівся з таких причин: поперше, ми разом мешкали в одній кімнаті, далі, наші вдачі досить годилися одна з одною, а вкінці, він мені особисто подобався. А він мені подобався то-

му, що, раз, був світова людина, потім, був наскрізь військова натура, особисто відважний і ніколи не дав себе образити, а до таких людей ми радо прилучуємося, а вкінці, був дуже щирий і отвертий, ніколи інакше не говорив, як думав і ніколи інакше не робив, як говорив і навпаки.

Чим я йому подобався, так це вже не мое діло. Але він мені сам раз — це було може в півроку після того, як ми ближше зжилися — говорив таке: я є перший такий український інтелігент селянського походження, з котрим він ближше зжився; досі він не міг зжитися з жадним нашим інтелігентом селянського походження: вони видаються йому в дрібних, буденних справах занадто принциповими і серйозними, в громадських занадто революційними, а в яких „революція“ зовсім не на місці, на чужі думки, погляди і звички вони дуже нетолерантні, а особисто є якісь такі, що завсіди здається, неначеби вони другому чогось завидували і хотіли від нього щось забрати. Значилоби, що того всего в мені не було, а тому я йому подобався. Крім того він мені раз впрост сказав, що я йому тому подобався, що ніколи і перед ніким не крився зі своїм селянським походженням і зі своїми селянськими поглядами і звичками.

Але те, чим мені Сербійовський найбільше заімпонував, було ось що: що він завсіди сміло і по джентельменськи боронив українського імени. Про нього мені, ще коли я був на фронті, розказувано, бо це була між старшинами українцями на полудневому фронті голосна справа, а так само він мені сам про те розказував, таку річ. Ще зовсім на початку війни, коли він тільки прийшов до старшинської школи, а коли саме між австрійцями була на порядку дня справа з тими зрадами українців на галицькому фронті, комендант школи, якийсь

сотник, німець, висловився в шкільній кімнаті перед усіми аспірантами, а між якими було теж кільканацять українців, що, мовляв, „die Ruthenen sind Verräter (українці зрадники)!“. Тоді всі українці, аспіранти, мовчали, а тільки один Сербйовський вискочив з лавки як опарений і піднесеним голосом сказав до сотника: „Ich verbitte mir das, die Ruthenen sind keine Verräter) я собі це випрошую, українці не є жадні зрадники!“ В клясі повстало порушення і всі, а найбільше українці, думали собі, що з того для Сербйовського вийде халепа, а воно скінчилося тільки на тому, що справа опинилася в коменді полку, Сербйовський вияснив перед полковником, як він задивляється наті зради, і сотник мусів просити вибачення Сербйовського і всіх українців, аспірантів, за образу українського народу. Він зложив перед усіми в клясі заяву, що він не мав на думці цілого українського народу, а тільки тих, котрі дійсно, і коли вони дійсно, допускалися зрад. Відтоді в школі ніхто не важився, а бодай голосно перед українцями, називати українців зрадниками.

Був час, значить, ще тоді на фронті і коли я тільки чув про ту подію, а коли я ще був цілий соціяліст, що я висловив „зрада“ і „зрадник“ не вважав образою ні особисто для себе ні для українського народу. Навпаки, я думав собі, що це якраз буде признання і похвала для українського народу, бо це вказує на те, що український народ не є пасивний. І ще я собі думав, що, колиб тих зрад було більше і колиб вони були більші, так українці виборолиби собі красшу долю. Тепер я дивився на ту справу зовсім інакше: „зрада“ і „зрадник“ закинені комуністично, серед якихнебудь відносин і за щонебудь є, були і завсіди будуть великою образою і то так особистою як і для цілого народу! Вони будуть образою навіть тоді, ко-

либи та зрада була аж така велика, щоби принесла волю даному народови. Бо і в тому випадку сильний народ, а такий, котрий буде знати свою гідність, не дозволить нікому назвати себе зрадником, бо це не буде зрада, а визвольна боротьба.

І пізніше в полоні Сербйовський боронив українського імени. Мені розказували товариші українці, — бо Сербйовський був ранше в тому таборі ніж я, — і це я сам потім бачив, що коли українці в тому таборі мали між чужинцями яке-небудь поважання, так це завдячували саме Сербйовському. Заки він прийшов до того табору, а в котрому вже було кільканацятьох українців, так про них або ніхто не чув, бо вони сиділи тихо і навіть не признавалися, що вони українці, саме тому, що австрійці, а головно мадяри, мали українців за зрадників, або чули про них зі злої сторони. — Про це останнє мені не хочеться розказувати. — Колиж прийшов Сербйовський, так він зараз з одного боку тим, що картав тих українців, що допускалися низьких вчинків, а з другого тим, що між чужинцями в обороні українського імени зробив кілька подібних авантур, як тому сотникови в старшинській школі, зробив українців звісними в таборі і вибором для них поважання. Від того часу в таборі з українцями числилися.

Так от, тим, що Сербйовський так умів боронити українського імени, він вплинув на мене так, що я набрав більшого поважання для народників і схилився більше в їхній бік. Я собі міркував так: що з того, що я мав гарні, поступові, ліберальні, гуманні і повні любови для низших верств погляди, а навіть уважав себе за ліпшого українця ніж якийнебудь панський син, коли я для тих низших верств і для цілого українського народу

нічого не робив?! А Сербійовський, хоч він мав на-
задницькі, егоїстичні ітд. погляди, але він бодай
робив те добре для українського народу, що бо-
ронив його імени перед чужинцями! Завдяки йо-
му українці набирали між чужинцями поважання
і чужинці з ними числилися!

Одначе приязнь зі Серійовським мала ще для
мене виховне значіння. А саме тим, що він так
умів боронити українського імени, він сягнув мені
глибоко в душу. Я порівняв себе з ним і запитав
себе, чи і я потрапивби так боронити своєї і сво-
го народу чести, як він? Мені випала заперечуюча
відповідь. Я пригадав собі, що і мені нераз, ко-
ли я був на фронті, і вже тепер у полоні, трапля-
лися випадки, що в моїй присутности чужинці на-
зивали українців зрадниками чито в звязку з тими
зрадами на російському фронті чи в звязку з за-
кидами братів славян, що ми розбиваємо велику
руську націю. Але як я на це реагував? Не так,
як Сербійовський, щоби випросити собі це і зро-
бити з цього справу чести, а тільки я вияснював
і доказував клеветникам, що ми ніякі зрадники
ітд., а це викликало якраз противний наслідок:
клеветник ще більше набирав переконання, що
українці зрадники, бо я наче виправдував себе і
просив прощення, а значить, почував себе винним.
Та ще найгірше було те, що, коли я вияснював
і доказував, я був собі свідомий того, що я роблю
це нещиро, бо, як я вже казав, я собі в душі ду-
мав, що це добре, що українці допускаються зрад,
мовляв, нехай вороги знають, що ми значимо!...

Такоже саме я не вмів боронити своєї власної
чести. Я пригадав собі з фронту таку подію. На
другому або третьому місяці війни на сербському
фронті ми, зн. ціла бригада, посувалися в горах
вперед і я був висланий з четою в гори на стежу.

Звичайно, в горах у такому терені легко було — такому, хто хотів би — здезертирувати. Й от, мій комендант сотні, один надпоручник, мабуть боячися того, щоби я не здезертирував, — це знова було в звязку з тими вістями про українські зради, а в частині знали, що я українець, — відправляючи мене, вже коли я був на кількадесят кроків від нього, кликнув голосно, нібито жартуючи, за мною: „Nur gehe nicht durch!“ Це значило просто „не здезертируй“, але тоді я якось був призабув той німецький вислів і в першій хвилі мені здавалося, що це значить „не згубися“. В горах і лісах легко було згубитися. Але хочби це і значило „не згубися“, так і в тому випадку це була образа — старшина не сміє згубитися, на те він кінчив школу і є старшиною! — і я повинен був зареагувати. Але я не зареагував! Я тільки добродушно сказав: „Ні, ні!“ і пішов собі далі. Щойно коли я вже був від нього далеко, я пригадав собі, що це значило властиво „не здезертируй“! Але хіба я і тоді почув себе ображеним?.. Ні! Я ще навіть настрашився, що мене підозрівають в охоті здезертирувати, а потім мені тільки було жалко, що я так вірно сповняю свою службу, а мене ще підозрівають, що я можу здезертирувати!.. Щойно коли я вернув зі стежі і залагодив справу як слід і мене комендант куреня похвалив, я пожалувався перед ним, таки в присутности коменданта сотні, що він мені таке сказав. Комендант сотні дав мені тільки таку сатисфакцію, що поклепав мене по плечи і сказав сміючись, що він тільки так жартував!.. Звичайно, те, що я не почував себе ображеним, я і хтось другий міг собі пояснювати теж і так, — тоді я ще був соціяліст, — що, мовляв: „що мене міг образити такий активний старшина?“ і я стояв висше понад те! Але

вдійсности це було те, що я не вмів реагувати на образу.

Як розвивалася моя національно-політична ідеологія після революції в Росії і на Україні, яка почалася в 1917 році?

Тоді прийшла мені, так мовити, соціалістична рецедива. Одно, що мені виглядало або, скажім, я це вважав за певне, що революцію зробили тільки ліві, соціалістичні партії, а значить, соціалістична ідеологія сильніша, ліпша і важніша ніж національна, а друге, мені особисто бажалося, щоби верх узяли ліві партії і течії, щоби селянство — про робітництво тоді я вже менше думав — дістало землю в свої руки. Це значить, що революція була мене сильно захопила.

Одначе вдійсности це було так, що мені тоді прийшло сильне ідеологічне, і взагалі душевне, роздвоєння. Правду кажучи, я вже не знав, що я більше: соціаліст чи народник? Соціаліст я був з тих причин, які я подав вгорі, а народник тому, що, раз, з революцією в мені сильно піднеслася національна свідомість і почування національної гідности, — я вже не потребував соромитися перед чужинцями, що я українець, бо про нас уже кожний знав, а перед братами-слав'янами не потребував доказувати, що українці це не горстка збаламучених і Берліном підкуплених, галицьких українців, а це могутній народ, що повалив — я міг собі дозволити на гіперболію! — такого велита як Росія, — друге, я знав, що в революції, зн. українській революції, брали участь і праві, національні партії і течії, а вкінці, взагалі моїм горячим бажанням було, щоби революція на Україні була чисто національна і щоби допровадила до самостійности. Те роздвоєння було в мені таке велике і я настільки не знав, що я був більше:

соціяліст чи народник, що я ще до нині не вмю сказати, що я бувби зробив, колиби я був тоді на Україні і брав активну участь у революції: чи бувби прилучився до лівих чи до правих?

Яке велике було те роздвоєння, найкрасше можна бачити по тім, що — як це мені вже тоді було свідоме, а що може звучати дещо парадоксально — я на протязі цілого розвитку революції на Україні від 1917 до 1920 року, т. є аж до дефінітивного заняття України більшовиками, однаково радів і болів: і коли утворилася Центральна Рада — значить радів, бо, ось, ми мали окрему державу, а болів, бо суспільна революція могла не дійти відразу до кінця, тому що праві, які засідали в Центральній Раді, могли до того не допустити — і коли більшовики намагалися повалити Центральну Раду — зновже радів тому, що приходили лівіші і я був певний, що революція дійде до кінця, а болів, бо боявся, що це буде кінець державній окремішности України — і далі, коли по Центральній Раді прийшов гетьманат — радів, бо приходила зовсім самостійна Україна та ще з історичною романтикою, а болів, бо тут було зовсім ясно, що ніякої суспільної революції не буде — і далі, коли впав гетьманат і прийшла Директорія — радів, бо ось мовляв, народ таки показав, що він щось значить, а болів, бо зникала романтика, а зрештою не було знати, як до того поставляться західні держави — і вкінці, коли остаточно більшовики заняли Україну — суспільна революція вправді доходила до кінця, але з тим і пропадала самостійність України!

Найсильніша соціялістична рецедива була в мені тоді, коли при кінці 1918 року Австрія розпалася і почалася польсько-українська війна. Звичайно, справи Великої України були мені далекі і я ста-

вився до них більше розумово і предметово, але галицькі справи були мені близькі і я ставився до них більше чуттєво. Мені дуже залежало на тому, щоби в моєму краю панували ліві партії і щоби селянство з якого я походив, дістало землю і волю! Зрештою не скажу, щоби в мені і тоді не було роздвоєння. А саме я розумів теж і те, що без помочі цілої інтелігенції, а значить і правої, самі селяни і соціялісти, стоячи в обличу війни, не дадуть собі ради. Це тільки доказує, як трудно є для одиниці низького, селянського походження стати твердо на чисто національному ґрунті.

А ще додаю, що я зі своїм роздвоєнням і хитанням нікому, навіть Сербійовському, не звірявся. Перед ним і перед усіми товаришами, українцями, — так як колись перед війною серед українського громадянства — я уходив за консеквентного народника. Одно, що мені було ніяково щораз інакше говорити, а друге, пощо було комусь знати, що мені самостійність України була рівнодушна і від мене далека, а важнішими були суспільні реформи?... Це виглядало би, наче моя національна ідеологія не є дотягнена до кінця.

Час минав. Світова війна скінчилася, минув 1918 рік і прийшов 1919. Нам усім — зн. говорю більше про українців, бо по розпаді Австрії інші австрійські нації мене не обходили — здавалося, що ми вже повинні були піти додів, а ми все ще сиділи в полоні. Потворилися чеські, сербські, польські і румунські легіони і пішли додів, навіть почали говорити, що незадовго підуть німці і мадяри, а про наш поворот — звичайно, задля українсько-польської війни — не було ані чутки.

Ми почали нетерпелитися. Полон ставав нам незносимим. І тоді ми, навіть такі праві, як Сербійовський, почали звертати свій зір у сторону біль-

шовиків. Більшовики уходили за розбивачів усіх тюрем, а тому нам здавалося, що вони розібють і нашу тюрму — полон. Крім того в Італії саме в тому часі сильно розвивався більшовизм і ми надіялися кожного дня, що ось-ось під брамами табору з'являться червоні прапори і ми — — з інтернаціоналом на устах помандруємо собі до дому...

Одначе червоні прапори не з'являлися, навпаки, в Італії прийшов фашизм, котрий криваво розправився з більшовією, і ми — — сиділи далі. Здавалося, що полон не буде мати кінця.

В такий час — це було в першій половині¹⁾ 1919 року — і під такий наш настрій грянула на нас вістка, розуміється, в доброму значінню, що до Італії приїхала місія від Отамана Петлюри — ми ще не знали, що він був Головним Отаманом і взагалі нічого не знали про пеложження на Україні — і вона буде нас забирати на Україну!... Дійсно, за три-чотири дні ми дістали на руки нашого найстаршого рангою старшини — це був один сотник — з Риму відозву підписану Отаманом wraz з портретами генераліссімуса — такий там був титул — і лист від місії, щоби ми голосилися до армії Отамана для боротьби з більшовиками.

Тоді ми перейшли історію зі забиранням нас на Україну чито до армії Петлюри. Тому, що та історія скінчилася для полонених українців в Італії досить комічно, тому що ні один не дістався до армії Петлюри, а для нас двох зі Сербйовським мало не трагічно, бо ми дісталися до більшовиків, я розкажу про ту історію.

В листі від місії писалася, що, коли ми зголосимся до армії Петлюри, — там докладно писалася, як ми мали гелоситися: ми мали зладити

¹⁾ Вдійности це було пізніше. І. Б.

списки з поданням імен і назвищ, років і місць уродження і військових степенів зголошених враз зі зобов'язаннями, а котрі рівнялися присязі, ствердженими власноручними підписами, що ми будемо вірно служити Отаманови, і ті списки мали передати італійській коменді — отже коли ми зголосимося, так за тиждень, найдалі за два, будемо сконцентровані в одному таборі, виєквіповані й узброєні і вислані на Україну.

Ми були захоплені: не те, що наш полон кінчився і ми ставали свободні, але ми діставали можливість активно боротися за визволення України спід більшовиків! Вправді нам було неясно, яке буде наше відношення до українсько-польської війни, — про те в відозві ані в листі не згадувалося, — а розуміється, ми не знали, який договір зробив Отаман Петлюра з поляками, — але це нас не обходило. Зрештою, як то людина кожную річ пояснює собі на ліпше, ми думали, що антанта вже якось ту справу полагодила, нпр. на основі федерації Галичини з Польщею, а головне — боротьба з більшовиками! Ми були певні, що всі полонені українці в Італії зголосяться, це буде велика армія і ми легко проженемо більшовиків з України і буде самостійна Україна!...

Ми владили списки, — в тому таборі було понад трицять старшин і майже всі зголосилися, — не зголосилися тільки москвофіли і хорі, — позбирали підписи і передали італійській коменді.

Кожний уже ліквідував свої пляни щодо повороту домів ітд. і свої приватні справи в таборі і думав про концентрацію, узброєння ітд. — деяким було найцікавіше, які це ми будемо мати уніформи і відзнаки — і перевіз на Україну. Ми були певні, що попливемо морем на Одесу.

Кожний день ставав нам роком. А, розумієть-

ся, про те, щоби нам, евентуально, не вдалося дістатися на Україну, ніхто ані не думав. Ми голов-но тому були певні, що це нам удасться, що іта-лійська команда в усе-му йшла нам на руку.

Колиж минув тиждень і другий, але про кон-центрацію ітд. ані чутки. Що таке?!...

Аж при кінці третього тижня — — ми знову дістаємо відозви і портрети і лист і в ньому ві-звання, щоби ми голосилися до армії Отамана, зла-дили списки і передали італійській коменді, а за тиждень, найдалі за два ітд.!... Певно, думаємо, якесь непорозуміння або попередні списки затра-тилися, і ми йдемо до італійської коменди. Ні, — кажуть, — треба ще раз зладити списки! Ми зно-ву зладили списки і передали коменді. Тим разом уже напевно надіємося, що будемо сконцентрова-ні ітд.!

Колиж минув знову тиждень і ми — — вже не дістаємо ні відозв ні портретів ні листа, а тіль-ки сама італійська коменда запитує нас, куди (?) ми хочемо їхати, і взиває нас, щоби ми зладили списки і передали їй!...

Це вже нам зовсім було неясно!

Але ми мали в коменді одного добре знайо-мого італійського старшину, сотника, — він був товмачем у таборі, — прихильника українського народу, а нас обох зі Сербійовським особистого приятеля. Ми пішли до нього розвідати, в чому діло, чому нами, просто кажучи, так крутять. Але тому, що саме завдяки тому сотникови ми зі Сербійовським дісталися до більшовиків, я скажу кілька слів про нього.

Він був перед війною урядовцем в італійсько-му посольстві в Одесі. Коли він тільки до нас при-йшов — це вже було по завішенню зброї при кін-

ці 1918 року — і довідався, що в таборі є українці, прийшов до нас і зазнайомився з нами. Він умів по руськи і визнавався добре на російських відносинах, а крім того був дещо зазнайомлений з українським рухом і йому було цікаво з нами поговорити. Найбільше він сприятелився зі Сербійовським, а через нього і зі мною. Він був нашим щоденним гостем і ми говорили про найріжнородніші справи: про світову політику, про політику Росії, про ріжниці між Сходом і Заходом ітд. — він як дипломат, а Сербійовський як заграничний торговельник мали завсіди тему до говорення, — а найбільше говорили про змагання України до самостійности і про вигляди на неї. Звичайно, він був великим прихильником самостійности України, та тільки сумнівався, чи всі українці бажають собі самостійности. Він знав у Росії тільки про українців-хахлів, — так таки він казав, — а про самостійників-державників не чув. При тій нагоді ми довідалися, як дуже, просто панічно він і всі італійці і взагалі ціла неславянська Європа боялися великої Росії. Це була для них, просто, друга, або-ж і перша жовта раса, а тому вони дуже собі бажали розбиття Росії. Ми це бачили і розуміли, звідки походила його велика прихильність до України, але це нас не обходило.

Нам з тим сотником було добре. Окрім того, що він нам у таборових справах багато вигоджував, але він нам розказував цікаві річи з передвоєнної європейської тайної політики Росії й Європи, впр. про те, як Європа піддержувала російських революціонерів і як на Заході вже на багато літ перед війною числилися з тим, що в Росії вибухне революція, та тільки не надіялися, що більшовики будуть такі сильні, — а найважніше, він нам доносив про такі річи, які нас безпосе-

редньо обходили і які нам треба було знати. Так він нам сказав, що антанта ніяк не хоче чути про самостійність Східної Галичини, розказував про творення різних легіонів у Франції і в Італії ітд.

І тепер ми пішли до нього за інформаціями. І він нам сказав цікаві річі: поперше, що Отаман Петлюра зробив такийто а такий договір, друге, що нас полонених українців в Італії зголосилося до армії Петлюри около пядесять тисяч, далі, що місія Отамана вдійсности нас боїться ітд.

Ми зрозуміли все. Значило: чи ми будемо голоситися до Отамана чи ні, але ми до нього не дістанемося!

Одначе щоби показати себе консеквентними і показати, що ми значимо, ми знову всі греміяльно, як попередні рази, зголосилися до армії Отамана!

Потім, так у відступах пяти до десяти днів, італійці нас ще три рази, з чого двічі телефонічно — раз у саму обідню пору, а другий раз о другій годині в ночі — через нашого найстаршого рангою старшину запитували, куди ми хочемо їхати, і взивали, щоби ми голосилися і зладили списки, — звісно, це на те, щоби ми знеохотилися, але ми все консеквентно голосилися до Отамана!

Коли-ж нас ще один раз, значить, семей з ряду, побуджено о пятій годині рано,¹⁾ зібрано перед італійською комендою і візвано, щоби ми деклярувалися, куди хочемо їхати, — тоді при тому був присутний якийсь чужий італійський генерал і якийсь цивільний добродій, але нам з ним не-

¹⁾ Що я щодо тих візвань, запитів і зладжувань списків не видумую ані не говорю неправди, я покликуюся на свідочтво тих полонених старшин, українців, що були тоді в таборі на Форте Свероне в Генуї.

вільно було, або він сам не хотів з нами, говорити і ми не знали, що він був за один, — так тоді більшість заявила, що хоче їхати до Галичини, кількох нікуди не зголосилося, — вони ждали ще на нові зарядження, — кількох таки зголосилося до Отамана, але я не знаю, чи вони до нього дісталися чи ні, а ми зі Сербійовським, він наперед, а я за ним, з обурення і досади на жарт собі сказали, що хочемо до — — більшовиків! Ми просто сказали, що нам усе одно, куди, аби на Україну!...

Та те, що ми собі сказали тільки на жарт, стало для нас дійсністю. Це було так. Той італійський сотник, наш приятель, зараз після тої збірки відкликав нас на бік і сказав, що коли ми йому дамо слово, що задержимо тайну перед своїми товаришами і взагалі перед усіми, так він нам щось скаже. Ми дали слово і він нам сказав таке: за яких десять днів відходить з Мальти англійсько-французька, а вчасти й італійська, експедиція проти більшовиків до Одеси і він їде з нею. Якщо ми хочемо, він візьме нас зі собою. І якщо ми ехочемо, так лишимося при ньому як інформатори надалі, а якщо ні, так він нас в Одесі відпустить.

Розуміється, ми без вагання, та ще дякуючи йому, згодніся їхати з ним. Не можна було видумати ліпшого способу, як скоро видістатися з полону і дістатися на Україну! Тільки ми згодніся під тою умовою, що він нас в Одесі відпустить. Він на те згодився.

За два дні ми під покришкою, що нас за більшовизм переносять до іншого, карного табору, виїхали з тим сотником до Неаполю, в Неаполю дістали італійські папери і цивільні одяги, — в експедиції таких цивілів було більше, — звідси кораблем поплили на Мальту, а з Мальти з експедицією, а в котрій теж був відділ білих москалів,

але до яких ми не признавалися, за два тижні, чимсячи від того дня, як нам той італійський сотник запропонував їхати з ним, уже були в заливі Одеси.

Одначе нам зовсім інакше вийшло, ніж миналися. Ми надіялися, що експедиція розібе більшовиків і прожене їх далеко на північ і ми лишилося на Україні. Найрадше ми булиби лишилися в Києві. Тимчасом експедиція наперед звела боротьбу з кораблів з більшовиками, що окопалися під Одесою, потім вигрузити себе дали тільки білі москалі, частина англійців, італійців і ми з ними, а решта, т. є французи і частина англійців, збунтувалися, старшин постріляли або повязали, вивісили червоні прапори і виплили на повне море. Їх за кілька днів англійські панцирники, що прибули з Дарданелів, розброїли і кудито вивезли.¹⁾

Вигружена частина держалася під Одесою кілька днів, потім її більшовики розбили, білих москалів здесяткували, а англійців і італійців і нас з ними взяли в полон. Ми, значить, Сербйовський і я, були в полоні кілька днів, потім більшовики довідалися, — це їм сказали італійські вояки, — що ми не італійці, і поставили нас, як підозрілих, перед суд. І ми напевно булиби засуджені на розстріл, колиб не один галичанин, мій знайомий, котрий був в Одесі, а з котрим я переписувався з полону, ще як він був на фронті. Він посвідчив, що я був дійсно в полоні в Італії і що дома перед війною був лівих, соціялістичних поглядів, а італійський сотник посвідчив, як ми сюди дісталися, що ми приїхали з експедицією тільки тому, щоби

¹⁾ Загал про ту експедицію, т. є про її французьку частину, що збунтувалася, а котра була вивезена до Марсей, там в'язнена і пізніше суджена і покарана, довідався щойно в півроку після того з промови одного французького комуністичного посла, здається, Кашена, в парламенті.

видістатися з полону і дістатися на Україну, і нас суд увільнив. Ми дістали дозвіл свобідно перебувати в Одесі, потім були приняті, звичайно, як прості робітники, до одної фабрики консерв і ми лишилися на постійне в Одесі.

Так ми з одного гаразду дісталися в другий...

IV.

В Одесі під більшовиками ми перебули з деякими перервами, бо там ще в тому часі було кілька білих диверсій, між ними одна довша, Денікіна, п'ятнацять місяців аж до того часу, коли в літі 1920 року більшовики посунулися вглиб Польщі і ми дісталися домів. Ми заміряли раніше дістатися, цебто втікти домів, але з початку ми не мали знайомств, а тому нам трудно було це зробити, а пізніше, ми взагалі закинули думку вертати домів.

Розкажу, як мені — про Сербійовського мені нічого розказувати — жилося під більшовиками і як я себе почував, потім, як я ставився до більшовиків і до більшовизму і як далі розвивалася моя національно-політична ідеологія.

Дістатися перед війною до Одеси, на Чорче Козацьке Море, на Крим і взагалі на Україну було моєю мрією. Я, просто, тужив за тими сторонами. Але тепер дістатися туди не було ніякого чару. Все було знищене і зруйноване, так що не було на що й дивитися, і взагалі все було не так, якби його бажалося мати. Вражіння, з яким я найшовся в Одесі і взагалі в тих сторонах, далобся найліпше порівняти з тим вражінням, яке нас огортає, коли ми хотіли конечно бачити якусь велику

пожежу, а ми до неї спізналися: вже все було погоріло! А крім того мої думки тоді ходили зовсім кудинде!

Під матеріяльним оглядом мені було під більшовиками, ще тоді сяк-так. Одно, що я всетаки найшовся на волі, — значить, ліпше було ніж у полоні, — а що до фізичних невивід — ми мешкали зі Сербйовським в одній кімнатці і все, що треба було в хаті і коло своїх осіб, робили самі — і до фізичної праці я був привик ще з дому, як був на селі, тай мое життя на війні на фронті і в полоні не було вистелене пухом і на те я не мав причини нарікати. Гірше щодо того почував себе Сербйовський, котрий до такого життя і до фізичної праці не був привик. Ми перших кілька місяців працювали в згаданій фабриці консерв, а потім, коли деніківці ту фабрику спалили, я дістався до Національної бібліотеки, — я там носив книжки, паки і папери, — а Сербйовський до друкарні, де він теж носив паки, друки, сміття ітд.

Одначе під моральним оглядом я почував себе зле. Окрім того, що не було ніякої надії на скорий поворот домів і ми з одної безнадійности — полону дісталися в другу — під більшовиків, якби зі Скиллі попав у Харибду, і не було вигляду на сяке-таке унормування життя, але я з інтелігента, гімназійного вчителя і військового старшини, взагалі з людини висшої верстви впав до рівня звичайного робітника! Вправді це називалося під більшовиками, що робітники панують, але, раз, пожалься Боже такого панування! тай не панував загал, а одиниці, а друге, ми взагалі як чужинці, бувші буржуї та ще до того підозрілі, не мали права належати до пануючих.

Не болів мене той спад від висшої верстви до низшої: одно, що в мені ще були живі реміні-

сценції зі соціалістичного світогляду, коли я ще принципово не визнавав ні висших ні низших ні ніякого поділу на кляси, а друге, правду кажучи, ту дорогу — перехід від одної верстви до другої — я вже був раз перейшов, — хоч у відворотному порядку і не так раптово, — а саме, коли зі селянина став інтелігентом; тепер я тільки назад вернув туди, звідки вийшов.

Одначе боліло мене те, що я так через весь час, через ціле своє життя, готовився до того, щоб виконувати ліпшу ніж фізичну працю і вимагаючи більше знання й образування і на те тільки мене батько дав до міста до школи і я так трудився і працював і переходив стільки душевно, а тут нараз я знову опинився при фізичній праці! На те не треба було аж виходити зі села і трудитися і мозолитися і не треба було, щоб мій батько, моя рідня і весь мій народ так надіялися, що з мене ви де щось ліпше!

Як я ставився до більшовиків і до більшовизму?

Тут треба відрізнити два очерки. Перший той, коли я ще не був під більшовиками, був в Італії в полоні і тільки чув або читав про більшовиків, а другий, коли я вже був під більшовиками і бачив на власні очі їх самих і їхню роботу. Тай ще в тих двох очерках у кожному зосібна я інакше ставився до них на початку, а інакше при кінці.

Ще зовсім на початку, коли більшовики тільки що появилися — я був тоді в Італії — і виступили перед світом зі своїми тезами: „Мир без переможців і без переможених!“ і „Армії до дому!“ (ще не було — а власне кажучи, про те ще не була розійшлася вістка по світі — ні „Рівности для всіх!“ ні „Вся земля і всі варстати праці і вся вла-

да в руки працюючих!" ні „Бий буржуя!", „Грабуй награвоване!" ні „Стручування всіх ідолів з їхніх педесталів" ні „Валення всего старого, культури, моралі, школи, виховання ітд. і ставлення нового" ітд.), а ще не було знати, чи більшовики вдержаться так довго і, головне, не було знати, що займуть Україну, так тоді тому, що, перше, я думав, що через більшовизм скорше скінчиться війна і я скорше вийду на волю, а потім, що я його вважав корисним для України, тому що через те Московщина ставала слабшою, я був цілий більшовик. Нарешті, думав я, найшлися розумні і дійсно ідейні — не те, що соціялісти! — люди, котрі роблять те, що думають!

З часом революція глибшала і ширшала, більшовики виступали зі щоразто новими кличами, словом революція робилася до ґрунту і, головне, сунула на Україну, але тоді — в мені повстав розкол: почуваннями я лишився далі більшовик, а розумом я був проти більшовизму.

Воно не дивно, що я почуваннями лишився більшовик. Основна теза більшовизму була: „всіх висших униз, а низших нагору"! А що мені, синові селянина та ще такому, що став собі свідомим свого низького походження, було ближше ніж та теза? Хіба я тої тези мусів щойно вчитися з книжок, як учаться деякі революціонери, що є високого походження? Я з нею, так мовити, прийшов на світ, виссав її з груди матери, в мене її впоювало ціле життя, через яке я перебивався!

І коли я сказав, що з революцією 1917 року в мені захиталися мої праві погляди, а до яких я вже почав схилитися, так жерела того хитання треба шукати саме в тому мому найінтимнішому бажанню, щоби всі висші пішли вділ, а низші вгору!

А ще додам, що про те, що я в душі сприяв більшовизмови. я не говорив ні Сербійовському ні нікому другому: пощо мав хто знати про мої найінтимніші бажання та ще такі, що зраджували примітивність думки і низьку вдачу?

З другого боку мій розум казав мені бути проти більшовизму. Одно, я знав, що всі революції, скільки їх в історії не було, завсіди в своїй остаточній консеквенції кінчилися тим, що все вертало до старого, отже пощо було всіх жертв і руйнацій? і були пусті всі, хочби найсильніші, революційні кличі, а які революціонери ставлять тільки з фанатизму або тому, щоби революція вдалася!, а друге, я бачив, що більшовизм сам у собі, тому що він жадав винищення всеї нереволуційної інтелігенції, ніби то буржуазної, для України був шкідливий: не штука було московським більшовикам нищити, значить, зовсім відсувати від політичного впливу нереволуційну інтелігенцію, коли вони мали досить революційної — а можна було з певністю припускати, що до революційної прилучиться і нереволуційна, аби тільки ратувати цілість держави — і могли нею обсадити всі становища в урядах, війську і всіх установах, але українці стільки революційної інтелігенції не мали і їм мусіло залежати на тому, щоби мати за собою і нереволуційну, аби вона тільки була національно свідома! Під тим оглядом я, зрештою може тільки інтуїтивно, відріжняв справу московських більшовиків від української справи.

Але я прийшов під більшовиків. Тоді була зовсім інша справа. А тоді вже більшовики були заняли Україну. Тоді я не прийшов на кличі і на ідеї, а на те, що вже зробилося, що робилося і що ще мало зробитися. І щож я бачив? Я бачив, що більшовики зовсім не те робили, і зробили, що го-

досили! Їм сталося те саме, що соціялістам, котрі перед війною так проти війни промовляли, а перед самою війною рішили піти і пішли на війну!

Передовсім, чи був мир? Ніякого мира не було! Не те, що його з чужими державами не було, — бә й якже?, — але його внутрі, в самій більшовицькій державі не було! Навпаки, була загальна, жорстока, безжалісна, немилосерва і невмолима війна всіх проти всіх — конечний наслідок громадянської війни, було повне і найідеальніше homo homini lupus (людина людині вовком)!...

І армії не було дома! Навпаки, її було тепер ще більше, ніж за давніх, царських часів, бо все, хоч і не називалося армією, але було від стіп до голови узброєне, а сама армія була ще брутальніша і жорстокіша, ніж за царських часів!...

А хіба земля і варстати праці і влада були в руках працюючих? Так, вони були хіба в руках бувших працюючих, бо „працюючі“ тепер панували!

І рівності ніякої не було. Було хіба тільки те, що ті, що були нагорі, були тепер внизу, а ті, що внизу, нагорі! Та хіба це була рівність?!...

А потім, що вимордовано тисячі і тисячі невинних — звичайно, були й винні — і безборонних людей, так хіба це було теж згідне з першими кличами більшовизму?...

А поруйновані фабрики, заводи, економії, а знищена, зовсім зруйнована культура, мораль, література, мистецтво ітд! Цеж зовсім не відповідало остаточній цілі комунізму і колективізму — зробити рай на землі!...

Я бачив, що більшовизм мав за собою тільки одну, коли так можна сказати, розумну й етично виправдуючу рацію існування, а саме, що пімстив кривди, які наносили через такий довгий час, —

значить, як довго панували царі, — пануючі, висші верстви низшим. Це була, так мовити, пімста фатума над Москвою, що не вмiла сама над собою ні над другими, повіреними їй народами панувати! Це була теж велика наука для грядучих, московських поколінь, щоби панували розумніше. Але — пімста і наука і годі! Тепер більшовизм повинен уступити місце іншій, розумнішій і благороднішій формі влади!

А всетаки, коли я тільки прийшов під більшовиків, мене дуже кортіло або, скажiм, мені мало що бракувало до того, щоби я став більшовиком. Поперше, як я сказав, до того мене тягнуло моє почування; далі, мене поривало те, що всі довкруги мене були більшовиками; і далі, було небезпечно, живучи між і під більшовиками і будучи в їхній владі, не бути більшовиком; а вкінці, мене таки дещо пірвало те, що більшовики досі зробили: коли я їм уже нічого не признавав, так мусів бодай те признати, що вони таки наперекір цілому світові і проти всіх моральних і матеріальних сил Європи вдержалися, а потім, що з таким розмахом і завзяттям готовилися до організування нового життя!

Найбільше мене, як учителя по званню, захопило було те, що більшовики заміряли на полю народньої освіти і навчання і виховання по школах. Правду кажучи, народня освіта була завсiди моею великою раною серця, наскільки я брак освіти в селян уважав одинокою причиною їхнього морального пониження і браку почуття власної гідности в них самих. А реформа навчання і виховання в школах була завсiди моею задушевною мрією, та тільки я не знав, як до того взятися. Тепер мені видалося, — звичайно, нині я про ту справу знову думаю інакше, — що якраз те, що

робили більшовики, було тим, чого я собі бажав. Я навіть кілька разів забирав слово на більшовицьких освітніх мітингах — мене злостило те, що нераз плели неграмотні робітники на тему навчання і виховання в школах — і через те мене більшовики мало що не взяли між себе.

А коли я все таки не став більшовиком, так це треба завдячити ось чому. Поперше, я не мав бесідницького таланту. Під тим оглядом я не міг мірятися з ніяким, хочби найслабшим, більшовицьким бесідником. Вони мене завжди переговорювали. Друге, я не міг ніяк присвоїти собі більшовицької фразеології і способу аргументування, чому це ми так мусимо валити і нищити все старе, а будувати нове, коли і в тому старому було багато доброго і коли ми ще не знали, як те нове має виглядати! Мені, просто, бракувало більшовицької жорстокости. А вкінці, мені було соромно перед Сербйовським робитися більшовиком, коли він знав, що я принципово був проти більшовизму. Правду кажучи, мені Сербйовський саме тим, що хоч був так само як я під більшовиками, але не був більшовиком, додав відваги, щоби і я не був більшовиком, т. є щоби внутрі в душі держався проти більшовизму, бо назовні, очевидно, ми не могли цього виявляти. Міжіншим, Сербйовський якийсь час, як він мені сам пізніше розказував, боявся, щоби я не став більшовиком, і тому мені недовіряв. Він боявся, що я на нього викажу, що він контрреволюціонер. Щойно з часом він перестав мені недовіряти і був супроти мене щирий.

Одначе дійсною причиною того, що я не став більшовиком, а чито я остаточно утвердився на протибільшовицькому становищу, були національні мотиви. Я вже казав, що я, як тільки більшовики появились, інтуїтивно відділяв справу мо-

сковських більшовиків від української. Тепер я в тому переконанню ще більше утвердився. Не те, що я бачив, що більшовики всі висші, і взагалі всі, становища в урядах обсаджували москалями, — їх можна було в тому виправдувати тим, що вони не мали стільки більшовізуючої української інтелігенції, щоби нею ті становища заповнити, — і не те, що московська мова стала знову пануючою на Україні, — це було зрозуміле, коли урядовці були москалі, — і не те, що я взагалі бачив, що московські більшовики фактично підбили Україну і що з ними боролася ціла національна Україна, — можна було вірити більшовицьким кличам, що це не буде ніяке підбиття, а буде правдива федерація і дійсне мирне співжиття обох народів оперте на повній рівноправності, — а додам, що тоді ще не можна було нічого знати про те, що московські більшовики будуть використовувати Україну економічно, так як її використовували царські москалі, — але я бачив, що нас більшовики ненавиділи!.. Колись царські москалі ненавиділи нас за те, що ми були революціонери, отже занадто ліві; тепер більшовики нас ненавиділи, що ми були кулаки, буржуї і взагалі сторонники капіталістів, отже занадто праві, а одні і другі нас називали хахлами!..

Оце „хахл“ мене й боліло й ображувало найбільше! Хоч це буцімто був у них тільки звичай і вони вживали цього слова без ніякого надавання йому згірдливого значіння тай ми самі добродушно прийняли цю назву для своєї національності, але, поперше, це слово всетаки в кожного народу, мало, і має, згірдливе значіння і не знати, коли воно його перестане мати, друге, нас називали хахлами не тільки прості робітники і бувші буржуї, але навіть найідейніші комуністи, а які

всетаки повинні були це слово вичеркнути зі свого словаря (вони й це зробили, як відомо, пізніше), а третє і найважливіше: чому? чому ми мали бути завсіди тільки хахлами, а не мали бути панами?!

Ні, я бачив одно ясно: а саме, що і царські москалі і московські більшовики ненавиділи нас за те тільки, що ми начебто їм навмисне і злобно розбивали цілість нації і держави!.. Та хіба ми були винні тому, що ми родилися українцями, а не москалями?

Идучи по тій лінії далі і роздумуючи над відношенням москалів до українців і навпаки, я незалежно від усяких теорій націоналізму і незалежно від того, що я бачив, що Петлюра і ціла національна Україна боролася проти більшовиків, і йдучи тільки за простим „хлопським“ розумом, я дійшов — а зрештою, може я про це де чув або читав і тепер тільки це собі пригадав — до ось якої правди: що москалі й українці — два рідні брати: москаль — старший і дужший, а українець — молодший і слабший. Досі вони жили — все одно, з якої причини: чи їх ще батько — історія — не розділив, чи вже був розділив, та їх доля або насилля старшого назад злучили — разом на спільній батьківщині. Тепер молодший, зрісши в силу, хоче відділитися; він хоче сам газдувати і хоче собі забрати свою пайку. Звісно, старший по доброму на це не пристане. А тому вони мусять ненавидіти один одного і боротися один з одним!..

Я зрозумів усе. Нехай собі більшовики, що хотять, говорять: „Боронім спільно революції! Не даймо себе розділити капіталістам! Наше життя буде як рай! ітд.“, але між українцями і москалями — все одно, капіталістами-буржуями, чи селянами і робітниками, а хочби найідейнішими комуністами — буде так довго панувати ненависть, —

зовсім, як між рідними братами, — як довго вони будуть жити разом! Бо хочби боротьба між ними устала на всіх полях: господарському і політичному і взагалі на кожному матеріальному, так вона не устане на чисто ідейному полі — культурному! Це буде боротьба за національну культуру, національну душу, за національну індивідуальність! І та боротьба буде так довго тревати, аж доки вони, знову як рідні брати, не розділяться або доки один не зійсть другого, все одно, котрий котрого!.. А тому я мушу бути народник, а не можу бути більшовик!

Так ідучи слідами самого більшовизму, я дійшов до чистого народництва. Більшовизм був для мене наче очищуючою купілю від соціалізму. Пізніше я вже ніколи до нього не вертався.

Це був новий етап на шляху розвитку моєї ідеології від суспільництва до народництва: я утвердився в національному способі думання.

Та тепер мені насувалося таке питання: хтож буде боронити український народ перед московським більшовизмом? Інтелігенція тої оборони не могла взяти на себе. Вдійности її на Україні не було. Частина її була на еміграції, частина боролася під Петлюрою з більшовиками, отже теж була поза границями України, а те, що лишилося в краю, українські комуністи, не могли бути правдивими оборонцями українського народу, бо вони сліпо виконували те, що їм наказував московський більшовизм. Лишалися одні селяни, кулаки і куркулі, оті самі, котрих більшовики так ненавиділи, а з котрих одні вдійсности боролися чинно проти більшовиків, а другі тільки силою самого свого селянського консерватизму стояли муром проти більшовиків. Вони одні могли винести на своїх плечах велику

українську національну ідею на широку арену міжнародного життя!

Так я став у своїй політичній ідеології знову орієнтуватися на селян, так само, як колись, коли ще був соціалістом, а від котрих я вже був дещо відвернувся, звертаючися фронтом до народницької інтелігенції. Одначе між тодішньою моєю орієнтацією на селян і теперішньою була та різниця, що тоді до селян були ще дочіплені робітники-соціалісти, а навіть робітники стояли на першому місці, а тепер селяни були самі.

Зі свого побуту під більшовиками розкажу ще дещо з особистого життя.

Під більшовиками, звичайно, я жив серед найтемніших і найбільше простачих елементів. Я був сам на добрій дорозі, щоби спростачити, впасти до рівня середовища. Держати себе на певній висоті особистої культури допоміг мені знову Сербйовський. Розкажу, як він боровся проти простацтва середовища.

Був такий випадок. Це було менше-більше в півроку після того, як ми прийшли під більшовиків. Я вже працював у бібліотечі, а Сербйовський у друкарні. Я як бібліотечний робітник мав часто діло до друкарні і часто туди заходив. Одного разу під вечір я прийшов до друкарні, до галі машин, і застаю таку картину: на середині галі стоїть червоний, озвірілий і з затисненими п'ястками Сербйовський, перед ним теж червоний, але видимо від підпитку і ніби добродушно усміхнений і узброєний від стіп до голови, як це було в більшовиків звичаєм, комуніст, голова магазину і Сербйовський кричить до нього: „Відклич“! Що він мав відкликати, я не знав. Коли голмаг не тільки що чогосьто не відкликав, але ще сміявся голосніше, Сербйовський скочив на нього, як кіт і вда-

рив його з цілої сили в лице. Счинилося замішання. Робітники, що були в галі, між ними і я, скочили між Сербйовського і голмага. Голмаг, а котрий був на хвильку захитався, прийшовши до себе, поспішно розпинав торбу від револьвера, очевидно, щоби стрілити на Сербйовського. І він напевно бувби стрілив, колиби робітники не були заступили Сербйовського, а котрі очевидячки взяли його сторону, і розброїли голмага, що не тямився від злости. Зараз потім була справа перед головою друкарні і цілим „сходом” і справу полагоджено. А полагоджено її в той спосіб, що Сербйовський виправдався, що був виведений з рівноваги, і це присутні потвердили, а голмаг просив Сербйовського вибачення за сказане слово.

А те слово і ціла справа, як мені пізніше розказав Сербйовський, були такі. Той голова магазину — це був один бувший механік-матроз — був взагалі несимпатична людина. Головно, коли був на підпитку, а йому це часто траплялося, докучав людям і тоді звичайно не обходилося без авантур. Може на місяць передтим, як сталася та авантура зі Сербйовським, цьому останньому була випала з рук при переносенню пачка з фарбою. Голмаг був підпитий і здорово вилаявся на Сербйовського, звичайно, не щадячи і його матери. Сербйовський випросив собі те, щоби він тикав йому матір. Голмаг тоді змовчав, але напевно затямив собі те і думав якнебудь пімститися. За якийсь час Сербйовському знову трапилося щось таке, але дійсно щось маловажного, при роботі і голмаг знову, може навмисне, або і не навмисне, а тільки з привички, вилаяв йому матір. Тоді Сербйовський по доброму, але серйозно розмовився з ним і просив його, щоби він не тикав йому матери. Він сказав, що це в Галичині вважається грубим простац-

твом, а пам'ять матери є йому за дорога, щоби він позволив комусь так висловлюватися. Голмаг начебто дав себе переконати і приобіцяв, що більше не буде так висловлюватися. Колиж того дня, як сталася та авантура, голмаг вернув звідкись п'яний і вже зовсім по доброму, без причини і дійсно тільки жартом, переходячи попри Сербйовського, нібито щоби йому сказати щось приємного, сказав: „Ну, якся маєш?!“... і лайка. Тоді Сербйовський двічі зажадав від нього, щоби він це відкликав, а коли він не відкликав та ще сміявся, і сталася та авантура.

Згадую я про це, раз, тому, що такі і тим подібні випадки, як я сказав, держали мене, щоб я не спростачів, потім, це була голосна справа в Одесі і про неї навіть писала місцева преса і після цього повага галицьких українців серед одеського робітництва, а бодай у тій друкарні помітно піднеслася, а вкінці, ця ціла історія зробила на мене глибоке вражіння. Я багато передумав у звязку з тою подією над своєю вдачею і винесеними з дому з села привичками і над тим, чи і я потрапив би так боронити своєї і своєї материчести. Дивно мені було при цьому оте: правду кажучи, Сербйовський, наскільки я його пізнав, більше боявся смерти ніж я. Це я пізнав тоді, коли, як ми тільки прийшли під більшовиків, нас поставили перед суд і нам грозив розстріл, і він цього сильно боявся. На всякий випадок я тоді заховав більшу рівновагу духа, ніж він. А всетаки в справах честі, навіть де могло бути загрожене життя, він мав таку відвагу! Так у тій авантурі з голмагом, хоч він міг припускати, що узброєний та ще до того п'яний комуніст, діставши поличника, буде стріляти, а всетаки він голіруч кинувся на нього! А в мене,

хоч я менше боявся смерті, такої відваги, звичайно, не було.

Знову ж морально держатися під більшовиками допомогло мені знайомство з одною молодою дівчиною. Тому, що ми з тою дівчиною ще стрінемося, я розкажу про неї і про своє знайомство з нею.

Вона була галичанка, була дочкою одного ветеринаря, таки мого знайомого з того міста в Галичині, де я вчителював. і не мала більше як двадцять літ. Самої її особисто дома я не знав, бо вона тоді була ще майже дитиною, але вона мене з вигляду знала. Називалася, або ми її так назв'їм, Ніна. В який спосіб вона дісталася до Одеси, а головню, чого сюди приїхала, правду кажучи, мені ніколи не було зовсім ясно. Але вона мені сама розказувала і те саме мені говорили ті люди, в котрих вона мешкала, — вона мешкала в одних болгарів, — тай я не мав причини в те не вірити, що вона приїхала до Одеси перед самим розвалом Австрії зі своїм братом, що був сотником при австрійській жандармерії і був стаціонований в Одесі, а приїхала тільки тому, щоби подивитися на Одесу і на море. Але зараз потім прийшов розвал Австрії і більшовицький переворот в Одесі, її брата в вуличній сутичці вбили і вона вже не могла дістатися домів. Тепер вона мешкала в Одесі в тих самих людей, — як я сказав, болгарів, — він був перед революцією митним урядовцем, а тепер був у харчевому відділі, — в котрих мав квартиру її брат, з початку працювала в тій фабриці консерв, до котрої ми зі Сербійоським дісталися, як тільки прийшли, і в котрій ми з нею зазнайомилися, а потім зі своїм хазяїном була занята в харчевому відділі і так удержувалася.

Я зазнайомився з нею в той спосіб, що, коли

ми тільки прийшли до фабрики і вона мене побачила, вона зараз утішена підійшла до мене і, ще заки привиталася, сказала, що, мовляв, добре, що я є, так вона буде мати в мені опіку. Я, звичайно, від опіки, та ще над такою молодою дівчиною, не міг відказатися і між нами відразу була приязнь.

Чи я її кохав, значить, чи відразу її покохав, як тільки ми зазнайомилися, цього я сказати не можу. Окрім того, що вона саме поручила себе моїй опіці і тому мені ніяково було надуживати її довіря, але, раз, вона була багато молодша від мене і я не знав, чи вона мене буде кохати, друге, як ми тільки зазнайомилися, в ній був задурився Сербйовський і мені було ніяково влізати йому в дорогу, далі, не знати було, що в ній сиділо, може вона була яка більшовицька чи яка інша конфідентка, може була звязана з яким мужчиною ітд., і я просто боявся зближатися до неї, а вкінці, закохуватися значило зараз і дружитися, а бодай думати про одруження, а в таких відносинах мені не хотілося, а то й було страшно, в'язатися з жінкою.

А всетаки я від самого початку почував до неї велику симпатію. Окрім того, що вона була молода, жива і мила — вона була струнка білявка з ясними очима — дівчина і від першої хвили зробила на мене вражіння, але я, перебувши війну і полон тай тепер живучи серед тяжких, більшовицьких відносин, був спрагнений ніжного, жіночого товариства і мене тягнуло до неї, далі, я щораз ближше її пізнавав і бачив, що в ній не було нічого небезпечного ні підозрілого, тай вкінці, Сербйовський, побачивши, що вона не дуже ласкава до нього, відчіпився від неї і найшов собі інше знайомство і — моя симпатія до неї переміни-

лася в тихе і ніжне, але сильне кохання. Звичайно, про те я їй нічого, як довго ми були під більшовиками, не говорив, — я все ще не знав, чи вона буде мене кохати, — але я думав собі, що, коли відносини зміняться, евентуально, ми вернемо до дому, і я буду о неї старатися.

А ще додаю, що я свої відносини до Мирської вважав якби за зірвані. За цілий час війни аж досі я не мав від неї ні про неї майже ніякої вістки. З початку москалі були заняли Галичину і я був відтятий від неї, потім, коли я був у полоні, я писав до неї кілька разів і вона до мене, але нічого в інтимних справах, тому що ми боялися, щоби наші листи не попали в непокликані руки, а пізніше задля українсько-польської війни і через те, що я пішов до Одеси, звязок між нами зовсім пірвався. Вона могла про мене забути чи взагалі відносини коло неї могли змінитися, а я, покохавши Ніну, перестав про неї думати і так я вважав себе свобідним.

Так от, з тою Ніною ми пережили в приязни — зрештою думаю, що і вона мене кохала — більшовицькі часи в Одесі. Ми бачилися майже щодня і потішали і піддержували одно одного, а думка, що я з нею одружуся, була великою моральною піддержкою для мене в тих тяжких часах.

V.

Я вернув до дому і значить, дістався під Польщу, так само ненадійно, як ненадійно пішов на війну, потім дістався в полон і потім дістався під більшовиків. Воно було так. Коли в літі 1920 року більшовики посунулися вглиб Польщі, як тіль-

ки отворилася дорога для цивільних у Галичину, — це було в вересні тогож року, — ми всі трое, т. є Ніна, Сербйовський і я, виїхали домів нібито на відпустку, щоби відвідати свої рідні. Я вже не бачив своєї рідні більше як шість літ. Удійсности Ніна мала вже взагалі не вертати до Одеси і мала лишитися в рідні, а ми зі Сербйовським думали якнебудь приміститися в Галичині, хочби при якій більшовицькій установі, аби тільки на рідному смітнику! А, розуміється, ми вже всі думали, значить, таке було переконання в більшовиків, що вони в Галичині лишаться навсе. Та я ледви заїхав до дому — я був заїхав на село до батька — і ще не встиг побути дома кілька днів, коли, як звісно, більшовики нагло завернули взад і я, а так само Сербйовський, — наполовину нехотячи, начебто мене запізно повідомили про відворот, а вдійсности навмисне, бо я ще міг зовсім добре виїхати з більшовиками, лишився під Польщею.

Чому я волів лишитися під Польщею ніж вертати до більшовиків?

Поминувши те, що я був принципово проти більшовиків, і потім, що волів лишитися дома ніж знову йти на чужину, і мені вже були навкучилися більшовицькі порядки і відносини, тай остаточно, до певної степені рішало тут і те, що Ніна лишалася дома, але вдійсности справа була така. Я міг більшовикам дарувати все: і те, що вони підбили Україну, і те, що мене струтили до рівня фізичного робітника, — я міг надіятися, що ще і під більшовиками дійду до умової праці, — і далі те, що все колективізували, — я не мав що давати колективізувати, — й остаточно те, що нищили культуру, мораль, віру, сімю ітд., але я не міг їм дарувати одного, а саме, що вони мене, селянського сина, відсували зовсім від впливу, зна-

чить, політичного, господарського, культурного й взагалі всякого духового, на мій народ!

Значить, так: як довго я жив в Одесі, так хоч я знав, що більшовики не допускають до селян і робітників нікого іншого, як тільки правовірних комуністів, щоби ніхто інший не впливав на них духово, одначе в Одесі я не відчував цього на собі, а тому і не розумів, що значить бути позбавленим доступу до народу. Звичайно, живучи в Одесі, я не мав нагоди ні не відчував внутрішньої потреби стрічатися і говорити з народом. Мені нічого було стрічатися з татарськими, німецькими, московськими ітд. селянами, що там мешкали. Колиж я вернув до дому, я відчув потребу щиро поговорити з народом, цебто зі селянами, — скільки було справ після війни, про які можна і треба було говорити!, — а я не міг і не смів сказати ні слова! Вже за той місяць, через який більшовики були в наших селах, вони вспіли собі наробити стільки агентів, сторонників і довірених осіб, а котрі безоглядно були їм віддані, що я не міг щиро поговорити не те, що з якимбудь селянином і своїм односельчанином, але навіть зі своєю власною ріднею, щоби не наразити себе на небезпеку бути поставленим перед суд! Це було, раз, велике насилля не те, що над моєю особою, але над моїм цілим організмом, бо тут був перерваний, наче ножем перерізаний, живий, органічний звязок між мною і тим народом, з котрого я походив, а друге, так само важне: хтож мав більше право до формування душі того селянина, як не я, син селянина?!, а вони саме мене від того формування відсували!! Цього я більшовикам ніяк не міг дарувати і тому я лишився під Польщею!

В Польщі — але наперед скажу кілька слів про те, яке взагалі вражіння зробили на ме-

не воєнні зміни і знищення, які я застав дома і в рідному краю.

Воно було страшне. Я бачив різні воєнні знищення на чужині. Та таких знищень, які я побачив в рідному краю, я не бачив ніде. Тай на чужині ті знищення не робили на мене такого вражіння: одно, що це було чуже, а не своє, а друге, там я не знав, як воно виглядало перед війною.

Мені нічого говорити про всі ті фізичні і матеріяльні знищення по полях, лісах, дорогах, селах, містах і в поодиноких хатах, які я побачив. Але згадаю про три річі, які зробили на мене найбільше і найстрашніше вражіння: одну ту, що мій батько був спалений і знищений дощенту, — він мешкав у якійсь буді наборзі збудованій з верби і ходив майже в лахманах, — другу, що в багатьох селах, у цілости або в великій частині, люди мешкали в землянках, і третю, що по деяких дворах сіріли стерні, — я вернув в осени, — знак, що на тих місцях уже сіяли збіже! Батька і тих селян, що мешкали по землянках, мені було страшенно жалко, а двори мене здивували.

Колись, коли я ще в гімназії вчився Гомера і чув про ті шість верств людських осель, які ніні вчені викопують та тому місці, де стояла старинна Троя, або і пізніше, скільки разів мені це прийшло на думку або коли мені приходило як учителеви про це говорити своїм учням, я дивувався, як ті верстви могли повстати, і я собі думав, що періоди часів між поодинокими верствами мусіли бути нескінчено великі. Тепер, коли я побачив, що за шість літ на тих місцях, де стояли двори, пишні, камінні або бетонові, панські палати, які, здавалося, перетревають цілі віки, вже сірілі стерні, я перестав дивуватися і відразу зрозумів,

як повстали ті верстви. Вистарчило одної такої війни, як оця, і верства була готова! Потім приходило друге покоління і за трицять чи пядесять чи скільки літ будувало нове місто, а прийшла нова війна і вона робила з нього нову верству ітд.

Одначе змінені і знищені були не тільки матеріяльні предмети. Змінені і знищені були й люди! Правду кажучи, це вже не був той батько, якого я лишив, ідучи на війну, а якого я тепер застав; так само це не були ті брати і сестри, — мати вже давніше не жила, — і близші і дальші свояки і знайомі і взагалі всі люди на селі і в місті, яких я застав, але це були зовсім інші люди. Не те, що вони зовні змінилися, віком постарілися, діти поробилися зрілими людьми ітд., і навіть не те, що на них були видні глибокі сліди воєнних переживань, терпінь, страхіть, туги, ріжних евакуацій, реквізицій ітд. Але вони і внутрі вдачею були змінені! З ними вже не можна було так і про те говорити, як перед війною, але треба було говорити зовсім інакше і на інші теми. Так само про кожного треба було інакше думати, який він був. Неодин, котрий перед війною був чи котрого ми вважали чесною людиною, тепер став чимсь зовсім інакшим, а неодин, бо і таке бувало, навпаки. Війна, наче велика жар металі, поперепоплювала людей з одних на зовсім других.

Тай ще те було цікаве, що начебто люди на селі, селяни, стали інтелігентніші, рухливіші і благородніші, а люди в місті інтелігенти, наче більше тупі і грубі. Перших війна наче більше зінтелектуалізувала, а других зматеріялізувала.

Потім, морально люди, а передовсім жінки, були страшенно впали. Впали молодші і старші і впали зовсім старі і зовсім молоді, майже діти. Впали і такі, про якихби ми ніколи не подумали

або собі ніяк не бажали, щоби вони впали. Я не мораліст і не пуританин, але мені було страшенно жалко, що мій народ, і то однаково в місті, як і на селі, так упав. Я бачив воєнний моральний упадок у полудневих краях Австрії і в Італії і потім під більшовіками, але я собі думав, що такий упадок можливий тільки в народів пережитих чистіше, мовляв, більше культурних або в такому упадку, як у більшовиків, але ніколи не думав, щоби це було можливе і в мому народі.

Так само сильне вражіння зробили на мене всі зміни, які я стрічав на кожному кроці в приватному і прилюдному, як матеріальному так і духовому, життю людей. Всі річі, весь порядок річей у порівнянні з тим, який він був перед війною, був наче перевернений догори ногами. Ніщо не стояло на своєму місці. Це було наче ті помішані і подоптані брутальною ногою римського вояка ніжні і складні колісцята Архімеда.

Яке вражіння зробили на мене змінені політичні відносини, цебто те, що замість Австрії була Польща?

Ну от, тоді, коли я вже найшовся під Польщею, не зробили майже ніякого вражіння. Щож? Одно, коли я вже раз рішився жити під Польщею, так нічого було надто піддаватися вражінням і почуванням; друге, фактично назовні майже ніщо не змінилось: була та сама влада і ті самі пани, старости і комісарі, та сама мова і школа ітд., все наче лишилось так, як було, а тільки наче шильди позмінялися; а вкінці, те, що я мав внутрі в душі пережити і передумати в звязку з політичними змінами, я пережив і передумав ще тоді, як ця зміна тільки настала. — Я був тоді в Одесі. — Зрештою — як тоді, так і тепер — я собі кінець

кінцем подумав, що мовляв, хіба нам не прийдеться вертати в сімнадцяте і вісімнадцяте століття, а хочби перед 1848 рік, бо тепер модерні часи!

Дома я уладнався так. Я зголосився до державної служби — з початку я думав сяк і так: можеби не йти до державної служби, а тільки шукати собі якого приватного заняття, але, раз, приватно мені ніщо не траплялося, а потім, я собі подумав, що і в державній службі треба своїх людей, і рішився вернути на державну службу — і на той час, заки моя справа буде рішена, — я не думав, що воно буде довго тревати, — я замешкав на селі в батька. Вправді Мирська, а з котрою я незадовго бачився і котра супроти мене нічого не змінилися тай відносини коло неї не змінилися, бо її чоловік усе ще лежав хорий, пропонувала мені замешкати в неї і між нами почалибся давні відносини, але, раз, я вже кохався в Ніні і хотів з нею дружитися, потім, ще не знати було, де я опинюся, і мені не хотілося лиш на короткий час знову вязатися з Мирською, а вкінці, і що було найважніше, я не мав хліба і мені не хотілося йти до жінки на удержання: тоді всі люди, а між ними і її чоловік, зналиби, в якому я відношенню до неї.

Але на прийняття до служби мені прийшлося ждати довго, майже півтора року. Вправді я за українських часів не був і з того боку не було щодо мене ніякої перешкоди, але я був майже півтора року під більшовиками і не знати було, що я там робив, і з того треба було очиститися.

Того півтора року побуту на селі це, можу сміло сказати, найтяжша частина мого життя. Так зле, як тоді, я не почував себе ні на війні ні в полоні, ні під більшовиками і взагалі ніколи в своєму життю. На те зложилися ось які обставини.

Поперше, я жив зовсім як селянин. Не те, щоби я відчував або нарікав на примітивні сільські, та ще до того збіднілі, повоєнні, матеріальні відносини. — Я мешкав в одній хаті, тій самій, що її батько наборзі собі побудував, з батьком і двома нежонатими братами, котрі щойно були вернули з війни, працював з ними на рілі, при господарстві і в хаті, — неможливо було не працювати разом з ними, коли я їв їхній хліб! — Їв те, що ми самі собі наварили ітд. — І не те, щоби я соромився того, що начебто вернув назад до селянської верстви, — яж звідтам був вийшов, раз, а друге, щось подібне я вже переходив під більшовиками. Але я відчував на собі весь гніт морального, громадянського і чистолюдського положення селянина!.. Поминувши те, що мене, як селянина, ніхто в ніяких загальних, громадських справах про ніщо не питав і всі справи рішались без мене, але мене і як людину ніхто за ніщо не мав! Я жив дійсно якби на дні людського життя.

Тут приходить мені таке на думку. Горкий написав твір „На дні“, в котрому зображує життя якихто дегенератів, десператів, алькоголіків, епілептиків, усяких циніків і недовірків і останніх босяків і нуждарів у якомусь приюті для бездомних у якомусь великому місті, і дном, цебто дном життя, називає життя саме тих дегенератів ітд. у тому приюті. Хоч я не є ніякий дегенерат ні десперат і село не є ніяким приютом для бездомних, а всетаки я тоді відчував, що живу на дні життя. Тай не знаю, що слушніше можнаби назвати дном життя: чи життя тих дегенератів і десператів у тому приюті, чи життя на селі, цебто тих селян, що в ньому. Село тому слушно може називатися дном життя, що та верства, що в ньому, цебто селяни, творить дійсно найнизшу і най-

спіднішу верству в суспільній піраміді, коли суспільно-політичне наверхствування, людства порівнюємо з пірамідою, — порівняння, якого зрештою я не винайшов. А тому, що я жив тоді серед тої найнижшої і найспіднішої верстви, я й відчував на собі весь гніт усіх інших верств, що були наді мною. Щож до того, що Горкий життя тих дегенератів ітд. називає дном життя, так я не назвав би його дном життя, а намулом життя. Це начебто той болотяний тинк і спійло, а котрі розсипалися, між поодинокими верствами і поодинокими камінями верств піраміди. А той болотяний тинк, чи намул, може однаково знаходитися між усіми верствами піраміди і всіми верствами суспільности, не тільки в найнижшій.

Друге, чому я себе почував зле, було ось що. Коли я був під більшовиками, я собі думав, що, ось, колиб я був у якійсь державі зі старим, „буржуазійним“ устроєм, так я в своїй гідности, повазі і суспільному становищу підійшовби догори. Звичайно, я вже не бувби простим робітником! Те саме я собі думав, коли вертав до дому. Та тут мені вийшло інакше. Не те, що як я сказав, я ставши на півтора року селянином, упав зовсім наспід, але я відчував, що ціла наша інтелігенція впала. Я міг себе бодай тим потішати, що тепер між родовою інтелігенцією і тою, що походила безпосередньо зі селян, не було ніякої ріжницьі... Під більшовиками я почував себе бодай настільки висше, що мав знання й образування. Тут мені ні знання ні образування нічого не помагали.

Та я тої висшости не мав не тільки в ширшому, громадянському значінню. Я її не мав і серед самих селях, своїх односельчан у тому селі, в котрому жив. Навпаки, селяни мали мене навіть, а бодай мені так здавалося, за щось низше від се-

бе. Вони думали собі, що я вже ніколи не буду прийнятий до державної служби, а тому мене мали за ніщо. Вони мене вважали, або це мені теж тільки здавалося, наче яким пройдисвітом, який уже навсе лишиться на селі і якого село, як галапаса, буде мусіти годувати!... Можна собі уявити, що діялося мені в душі, коли нераз який халупник-„сільський філософ“, а який перед війною, не тільки коли я вже був професором, але ще коли був студентом університету, а навіть гімназистом, ніколи не бувби важився приступити до мене, — звичайно, я був господарська дитина і ще до того студент! — так отже тепер сміло приступав до мене, — в убранню я зовсім не ріжнився від селян, — клепав мене по плечи і питав, ніби жартуючи, а ніби жаліючи: „Ну, якже вам, пане (те слово він вимовляв, або це мені знову лиш здавалося, з глумливим протягуванням), смакує селянський хліб“?... Та найприкріше мені було те, що сам мій рідний батько і мої брати — ці останні то ще боялися, що, коли я лишуся навсе на селі, так ще буду робити собі претенсії до батьківщини! — були переконані, що я вже ніколи не дістану державної служби!... Ніколи не забуду, як одного разу батько, приглядаючися якійсь моїй роботі при господарстві, а яку я, звичайно, виконував незручно, похитавши головою, сказав: „Другі діти я виховав на господарів, а...“ а далі він не потребував або не мав серця і відваги докінчувати.

Далі мене давило — значить, це мене давило завсіди, але тоді я це відчував найбільше, тому що я жив самотою на селі і мене не було кому підбадьорити — те, що мій народ був у такому тяжкому положенню, а головно, що я не знав, абсолютно не здавав собі з того справи, як йому з того положення видобутися.

Будучи під більшовиками, як я сказав, я всю свою надію покладав на селян — цебто я на них орієнтувався в своїй політичній ідеології — і був твердо переконаний, що вони українську ідею внесуть на арену міжнароднього життя, а тому я був щодо майбутности українського народу менше-більше спокійний. Тепер я ту надію і той спокій стратив. Я подовідувався дома про такі різні річі з українсько польської війни, — а про які я, будучи на чужині, не знав, — що вони мені зовсім відобрали всяку віру і надію. Про те я говорити не буду. Скажу тільки, що саме через те, що я довідався, я стратив зовсім віру в живучість українського народу. Я бачив одно ясно, а саме, що ні наша інтелігенція ні селянство на майбутнє не могли взяти на себе великого завдання винести українську ідею на широку арену міжнароднього життя. Так я в своїй національно-політичній ідеології стратив ґрунт під ногами. Я не бачив між нашими суспільно-політичними угрупованнями ані одного такого, на яке я мігби в своїй орієнтації опертися.

Вкінці я мав ще одну, вже зовсім особисту й інтимну, болячку. Це кохання до Ніни. Щойно тепер, коли я з нею розлучився, я побачив, як дуже я її кохав. Мені конечно треба було з нею бачитися, бодай, щоби довідатися, чи вона мене кохає, а в такому стані, як я був, — я був зовсім схлопів, — я не міг і не хотів з нею бачитися! Тай як я міг з нею бачитися, коли я не мав хліба і не міг думати про одруження?... Так мене мучила, раз, страшенна туга за коханою дівчиною, друге, непевність, чи вона мене кохає і чи схоче вийти за мене заміж, а ту непевність ще збільшало те, що до мене доходили слухи, що вона собі шукає інших знайомств, а вкінці, мучили заздрощі і страх,

що її може взяти другий. Це останнє робило мене зовсім нещасливим...

Вкінці після півторарічного ждання я був прийнятий до служби. Я дістав ту саму посаду, т. є в тій самій гімназії і в тому самому місті, що перед війною.

Тоді моє життя і відносини коло мене і цілий мій настрій круто повернулися в другий бік. Раз, я вийшов з примітивних сільських відносин; далі, моя повага дещо піднеслася, — принайменше мої односельчани бачили, що я не є змарнована людина; далі, я перестав бодай до певної степені відчувати на своїх плечах гніт усіх висших верств суспільної піраміди, що були наді мною; далі, мій настрій поправився і я, пішовши між людей, відзискав дещо віру в майбутність українського народу, — принайменше я бачив, що наша інтелігенція зовсім не була так стратила віри, як я собі думав і як я сам був її стратив; потім, я вернув до своєї фахової праці, а за якою я весь час тужив, і я міг знову зайнятися своїми, інтелігентськими абстрактами, політикою, загальними принциповими питаннями, наукою ітд. Мені взагалі тоді наче отворився світ.

Але тоді і моє особисте, інтимне життя основно змінилося: а саме я стратив Ніну, а вернув назад до Мирської. Я стратив Ніну так. Якось незадовго до того часу, як я мав бути прийнятий до служби, але про те я ще не знав, Ніна даремне ждучи, щоби я до неї і по неї зголосився, заручилася з другим і мала виходити заміж. Значить, тоді мені нічого було про неї думати! Це був останній, але найсильніший удар, якого я зазнав, живучи на селі. Тоді я пізнав одну велику правду про дівчат або скажім, наших дівчат, а саме, що для них кохання і романтика одна річ або, ска-

жім, зовсім підрядне і маловажне діло, а головне, щоби мужчина, котрий її бере або хоче брати, мав хліб і щоби міг їй дати удержання. Тай зовсім слушно. Мужчина може собі в своїй голові думати про се і те і взагалі його діло займатися загальними, принциповими справами, але жінка в подружому звязку, так мовити, стоїть на сторожі домашнього добробуту і вона думає і повинна думати в першу чергу про те, щоби мужчина, котрий її бере, міг той добробут запевнити, колиж ні, а такий випадок був зі мною, так красше з таким мужчиною зовсім не вязатися!

А до Мърської я вернув, так мовити, з природи річи. Раз, що я вже не мав Ніни, друге, це був старий звязок і я потребував його тільки відновити, далі, мені відпала головна причина, задля якої я не міг і не хотів іти до Мирської, а це, що я не мав хліба, і вкінці, я потребував перенестися до міста, а що я не мав іншого мешкання, так я по давньому знайомстві пішов до неї на мешкання, а тоді, звичайно, між нами почалися давні відносини.

Але я був вдоволений, що вернув до Мирської. Раз, вона мене далі щиро кохала, як кохала перед війною, друге, мені було при ній лекше переболіти страту Ніни, далі, я мав у неї повний відпочинок, якого мені після довголітньої воєнної одисеї було треба, а вкінці, вона, як і перед війною, дбала про все матеріяльне для мене і я міг віддатися своїм справам.

Та поворот до Мирської має ще для мене, а власне кажучи, для розвитку мого національно-політичного світогляду ось яке значіння. Коли я тільки прийшов до неї, вона мені багато розказувала про українсько-польську війну, — а додам, що вона за той час стала цілою українкою і в укра-

їнських часах брала живу участь в українському русі, — але розказувала не про стратегічний і політичний перебіг подій, а які зрештою мені були відомі, але, що її, як жінку, ближше цікавило, про особисті пригоди і переживання людей, головно старшин, підчас перевороту і підчас самої війни. В її оповіданнях, звичайно, пробивалося велике захоплення тими подіями, що вдавалися, і жаль і смуток з причини тих, що не вдавалися. Так само від неї я перший раз чув стрілецькі і взагалі воєнні українські пісні, в яких український народ, чито відповідні співці в імени народу, висловлювали своє чуттєве становище до подій, і ті пісні, а з яких я досі чув тільки деякі і то в попсутому сільському виданню, робили на мене сильне вражіння.

Так, можу сказати, Мирська впровадила мене в романтику українсько-польської війни. Тоді мені стало свідомими багато річей у звязку з тою війною, а яких я досі не розумів. Так я зрозумів, що та війна створила багато легенд, а ціла війна як така творить одну велику легенду і ця легенда перейде в нашу традицію...

Можу сказати, що завдяки Мирській я перший раз у своєму життю захопився національною традицією. Бо, правду кажучи, хоч я був зрілою й образоною людиною і мав себе за свідомого українця, але досі, будучи вихованим у соціалізмі, реалізмі і позитивізмі, а власне кажучи, в селянському, суспільницькому матеріалізмі, я ніколи не захоплювався народньою традицією. Тепер я перший раз пережив те почування. Це начебто я тоді почав перемінятися в народника чуттєво.

Але прийшла буденна проза: я пішов до школи.

Яке вражіння зробила на мене нова, повоєн-

на школа, значить, без огляду на те, що вона була державна польська?

Те вражіння було страшне. Воно було таке саме страшне, як те, яке взагалі зробили на мене воєнні зміни і знищення. Яюсь так хотілося вірити, що війна може все знищити і змінити, але не знищить і не змінить того, чого доброго може вчитель навчити учня в школі з книжки. А всетаки вона і це змінила і знищила! Не те, що рівень знання й умового розвитку учнів і шкільна карність були страшенно впали. І не те, що научний матеріал обмежено до смішного мінімуму, усунуто те, що тяжше, а вложено легше. І навіть не те, що методи навчання впроваджені такі, що майже всю працю знято з учня, а вложено на вчителя, через що, очевидно, учень ніколи не мав нічого самостійно навчитися, а тому і не мав мати свого власного, певного знання. Але поняття про школу і шкільництво в громадянстві було страшенно впало. Виглядало, що громадянству зовсім не залежало на вихованню молодого покоління, а батьки посиляли діти до школи тільки по старій привычці або тому, що не знали, що з ними зробити дома. Досить згадати, що в гімназії вчитель майже щойно починав учити читати і писати і вщиплювати в учнів перші основи шкільної карності. Праця гімназійного вчителя була дійсною мукою, а не наукою.

Так само повага гімназійного вчителя, як взагалі пошанування для висшого формування, в громадянстві були впали. Людина з висшим формування зовсім не цінилася. Навпаки, люди без ніякого або тільки зі сяким-таким формуванням майже цінилися висше ніж з висшим формуванням. Ці останні вважалися наче окаліченими духом. Це було одною з головних причин, чому поняття про шкільництво було так упало.

Як я себе почував у польській — значить, по мові навчання це була українська, але державна польська — школі?

Ну, от не почував себе надто зле. Значить, заки я пішов до школи, я думав, що буде гірше. А я не почував себе зле тому, що, раз, учні, вчителі і директор були українці, а друге, все було майже так, як перед війною, і ми почували себе в своїй школі, як, скажім, у республіці в республіці.

Лиш під одним оглядом я, як історик, відразу відчув, що я в польській державній школі. А саме, що я зовсім інакше мусів учити своїх предметів ніж за Австрії. Звісно, за Австрії ціла наука історії і географії концентрувалася коло Австрії й історії Габсбургів. Тепер вона, звичайно, концентрувалася коло Польщі і польських династій. І ще та була ріжниця, що та концентрація була тепер ще стисліша, тому що всесвітній матеріал у порівнянні з тим, як було перед війною, був значно обкромлений і обмежений. Звичайно, це було зроблене для т. зв. відтяження молоді і це було по війні по всіх державах. Розуміється, мені було жалко, що мої учні з всесвітніх історії і географії мали мати тільки мінімальне знання.

Пригадую собі такий випадок з Італії з полону. Я стрівся з одним італійським старшиною, котрий у цивільному званні був адвокатом, а котрий, як я це пізнав з його бесіди, належав до тої політичної групи італійської інтелігенції, з якої пізніше вийшли фашисти і яка нічого не булаби мала проти того, колиб Італія завоювала цілу полудневу Австрію, мало не половину Африки і Туреччини і цілу Грецію, — і ми з ним говорили про політику. Міжіншим ми говорили про Трієст, який італійці конечно хотіли відбити від Австрії. Ми

говорили про те, яке значіння має Трієст для Австрії, а яке він мавби для Італії, колиби належав до неї. Звичайно, той старшина твердив, що Трієст для Австрії не має ніякого значіння, а для Італії мавби дуже велике значіння, а я твердив — звісно, я був добрий австрійський патріот — навпаки. Але що при тому показалося? Що той старшина й адвокат не знав, де лежить на карті Трієст! Коли я йому сказав, як це може бути, щоби він не знав, де лежить Трієст, той Трієст, за який властиво тільки кервавляться італійські вояки, так він мені сказав, що це, мовляв, дурниця! Він сказав, що цього в них по школах не вимагають... Такою дурницею стало тепер для учнів, усе одно, в якій державі, знати всесвітню історію і географію...

Я втягнувся в громадське життя. Саме в тому часі почато відновляти в нас, зн. у тому місті і взагалі в цілому краю, знищене війною національне життя. Відновлено діяльність Бесіди, Бояна, Кружка Рідної Школи, філії Просвіти й інших товариств і установ, що були в тому місті.

І я по своїм силам брав участь у тій праці над відновою життя. Я, чито скажім, українське громадянство бралось до праці з запалом. Хоч нам було жалко, що те, що міг і повинен був робити державний апарат, — підносити освіту і господарство народу, — ми мусіли робити своїми власними приватними, мініатурними силами і засобами, але нам додавали завзяття, раз, надія, що ми, маючи здвиг і досвід з попередніх літ, скоро дійдемо до такого самого розвитку, в якому були перед війною, а навіть підемо ще далі, і друге, страх, що чимдалі, тим натиск з боку противних хвиль буде більший, а тому ходило о те, щоби, заки той натиск почнеться, ми сяк-так стояли твердою ногою. А зокрема я особисто брався до праці з за-

палом ще й тому, що я відкинув геть ту інерцію, в яку був попав на селі.

З початку я був вдоволений, не скажу, своєю працею, бо тої, звичайно, було мінімально, а вислідом праці громадянства. Було видно, що ані дух громадянства не був так упав, як того можна було боятися, а й що здвиг і досвід з попередніх літ не пішли намарно. Громадянство дійсно наче було зрозуміло, що ми дійдемо до чогось тільки завдяки органічній праці.

Одначе мій запал і вдоволення не тревали довго. Найбільше два-три роки. Потім те все змінилось. В першу чергу показалося, що ми зовсім не так легко можемо дійти до такого розвитку, в якому були перед війною, а не то піти позанього, а потім і в психіці українського громадянства показалися такі симптоми, які не віщували скорого і легкого розвитку. Було видно, що ми в роках війни наче перегоріли і в нас не було охоти вертати до повільної, мозольної і муравлиної праці сперед війни. В громадянстві, і то однаково в інтелігенції як і селян, показався нахил до поверховности. Я, або скажім, провідники дивилися зі смутком на те, як на селі просвітний рух зводився майже тільки до того, що уладжувано театральні вистави, вечірки, танці і забави, а серйозної праці не було. А в інтелігенції, головно молоді, патріотизм проявлявся майже тільки в тому, що співано стрілецькі пісні і багато говорено про нові гороскопи, але хісна з того не було. Було багато чуття, уяви, смутку і болю, але матеріяльної сили не було.

Потім, відчувався брак належного проводу в усіх ділянках нашого життя. Найбільше він відчувався, т. є впадав в очі, в Просвіті. Значить, не щоб його не було, або щоби він був злий, але

якось так начеби звязок між проводом і низами, сільськими читальнями, пірвався. Було видно, що чого іншого бажав собі провід, а що інше робили низи. Я думав над причинами того і бачив, — зрештою це не я перший бачив, бо це виразно писалося в пресі і говорилося між провідниками, — що причиною того було те, що, як з одного боку відносини по війні, настрої і психіка громадянства змінилися, так з другого не змінилися зміст і форми нашого національного життя, а котрі лишилися такі самі, які були перед війною, а тому не можна було найти спільної мови між ними. Треба було нового змісту і нових форм, а на те, щоби їх видумати, людей не було.

Такі самі браки були в кооперації і політиці і такі самі в літературі і критиці. Всюди треба було геніяльних людей, кооператорів, політиків, письменників і критиків, — котріби надали життю новий напрям, а їх, звичайно, не було. Лиш про одну Рідну Школу і пресу ще можна було сяк-так сказати, що вони стоять на висоті своїх завдань і роблять свою роботу.

Але це ще не було найгірше. З натиском з боку противних хвиль треба було числитися, а щодо нового змісту і нових форм національного життя, треба було надіятися, що вони ще найдуться. Та тут прийшла така річ, яка мені зовсім відобрала охоту до праці, а головніше, відобрала віру в успіх наших змагань. Це були ті сварки і непорозуміння, які в свій час завелися в наших товариствах і установах і які поширилися на ціле наше національне життя і на всю роботу. Це була така річ, котра спокійній і безсторонній, а такий, що їй залежало на добрі нації, людині зовсім відбирала охоту до праці.

Уявляю собі, — зрештою про те писалося

теж у пресі, — як ті сварки і непорозуміння повстали. Вони взялися з того, що в нашому громадянстві, як ми тільки після розгрому прийшли де-що до себе і почали собі здавати справу з того, що сталося, повстав повний розгардіяш думок і поглядів щодо того, які були причини, а власне кажучи, хто був винувником розгрому, і щодо того, в який спосіб ми з того положення видобудемося. Звичайно, різні люди різно про одно і друге думали. Одні винуватили інтелігенцію, а другі селян; одні ту а ту партію чи групу, а другі другу; а були й такі, що самотню вину звальювали лиш на поодиноких людей, політиків і стратегів, а кожний, розуміється, мав на думці кого іншого. А щодо того, як ми з того положення видобудемося, так одні думали, що нам треба орієнтуватися на схід, а другі на захід, при чому кожний кого іншого вважав тим заходом, а були знову завзяті сторонники орієнтації тільки на власні сили, при чому знову кожний що інше і кого іншого вважав тою власною силою ітд.

Наскільки та розбіжність думок була велика і наскільки була поширена на ціле наше громадянство, можна було бачити бодай по тім, що навіть кожний поодинокий інтелігент на селі, священник, учитель ітд., а які мали найменше нагоди стрічатися з другими людьми, ті питання обговорити і дійти до сяк-так стійних поглядів, на все мали свої власні, окремі і відмінні від усіх інших погляди. Було цікаво послухати таких самотників, інтелігентів на селі, як вони розвивали на кожну справу свої нероздільні і фантастичні, але такі, що були з усіх боків обдумані і всякими аргументами обґрунтовані, погляди!

І найгірше було те, що, коли хто дійшов до якогось погляду на якусь справу, так уже думав,

що його погляд є найрозумніший, найнепомильніший і садинок для нації спасений, а всі інші хибні, глумі і погубні!

Розуміється, та розбіжність думок перенеслася з часом на зміст і методи праці в установах і товариствах, а тому, що кожний, провідник чи непровідник, уперто стояв при своїх поглядах, тому й почалися ті сварки і непорозуміння, а які не раз, як це зрештою відомо, прибирали форми війни всіх проти всіх!

Одначе не в сварках і непорозуміннях було лихо або, скажім, садинок лихо. А правдиве лихо було в тому, що з тих сварок і непорозумінь повстали взаємні підозрівання й обвинувачення в зраді і в усяких злодійствах, і дійшло до того, що між передовими людьми, а котрі могли бути найчеснішими і з найчистішими руками людьми, не було майже ані одного такого, котрогоби не підозрівано — значить, противна сторона підозрівала — в зраді і в усяких інших нечистих справах. У такій атмосфері, звичайно, не те, що не можна було працювати, але навіть дихати свобідно.

А треба додати, що ті сварки, непорозуміння і взаємні підозрівання були не лиш між сторонниками противних партій, бо це булоби ще зрозуміле, але й були між сторонниками тої самої партії, в даному випадку, найбільшої і найсильнішої — народницької!

Але що я робив підчас і серед тих усіх сварок і непорозумінь?

Так от, з початку я ані до жадної зі спорядчих сторін не прилучався ані проти жадної не виступав. Мені, раз, було лячно збільшати війну всіх проти всіх о ще одного комбатанта, а потім, просто не хотілося попасти між зрадники і злодії. Але

я робив що інше: я ходив від одних до других — чи третіх і десятих, бо їх не було дві партії, а було більше — і кожного вислухував, що вони мені говорили. Я думав, що в той спосіб, т. є коли буде більше таких, як я, котрі будуть так само ходити до цих і до тих і будуть їх вговорювати, так ми їх погодимо. А додаю, що вони з початку все мені щиро говорили, бо, раз, я не був нічий сторонник і кожний міг собі думати, що я, вислухавши його аргументів, стану його сторонником, друге, я нічого не зраджував, що мені противна сторона говорила, а третє і найважливіше, я кожному — — притакував! А я кожному притакував тому, що, раз, я їх конечно хотів погодити, отже щоби собі відразу не наражувати людей, потім, це всеж таки були громадські діячі і вчасні провідники і мені ніяково було їм перечити, а вкінці, і мери-торично беручи, кожний з них наводив такі певні і достовірні — розуміється, з їхнього становища — аргументи на свою правду і невинність, а на неправду і вину других, що я не міг їм перечити, а на всякий випадок, не міг їм навести противних, певніших доказів!

Але що я при тому сконстатував? Я сконстатував, що, колиби хотів вірити в усе те, що вони, зн. кожна сторона зокрема, про себе і про свою партію і групу говорила, так мусіви прийняти, що ціла українська інтелігенція, ціле громадянство, а навіть ціла нація це самі ангели, чесні люди, найрозумніші політики, найбільші патріоти, чесні громадяни і робітники, але в такому випадку звідки розгром?, — бо, значить, вони мені все говорили, що вони доброго і розумного зробили для українського народу перед війною, підчас війни і тепер, — а з другого боку, колиби хотів вірити в усе те, що вони про других, зн. про противну

партію чи групу, говорили, так виходилоби, що ціла українська нація це самі падлюки, зрадники, нероби, дурні ітд., а це теж було неможливе!

З того мені виходило одно ясно, а саме, що ніодна зі сторін не мала повної рації, а значить і ніодна не заслуговувала на те, щоби тільки вона одна стояла при кермі. А всетаки кожна сторона про себе хотіла, щоби тільки вона стояла при кермі!

Я роздумував над причинами цього останнього і дійшов до ось якого висновку: кожна сторона бажала виключно сама стояти при кермі не за для лихої амбіції, як у нас загально думали (і думають), — а коли з амбіції, так з благородної амбіції, бо виходячої з бажання робити народови добро, — ані тим менше з користолюбства, — що там можна багато поживитися при наших установах? тай боротьба йшла не тільки за ті установи, в котрих платилося, але і за ті, в котрих не платилося!, — так само не було мови, щоби в котрій-небудь зі сторін були злодії і зрадники, — а коли до одної чи до другої групи і прилучилося яке шумовиння, так його легко можна було виелімінувати, — але одинокою і виключною причиною того було те, що кожний, кожна група і партія зокрема, думали про себе, що тільки вони щиро бажать і творять народови добро, а всі інші люди, партії і групи, зло! Зрозуміло, що супроти того кожний старався, щоби тільки він був при кермі, бо як можна було допустити до керми злодіїв і зрадників, щоби вони нищили націю, а щоби він стояв осторонь і на те дивився?!

Тоді я хопився іншої тактики. Я знову ходив від одних до других, але вже не щоби їх вислухувати, але щоби їм витикати їхні хиби, стараючи ся їм доказати, що якраз те, що вони, кожна гру-

на зокрема, роблять, є для нації шкідливе. В той спосіб я собі думав, що я збуджу в них сумнів щодо того, що тільки вони роблять добро нації, а це спонукає їх до згоди. Так тоді що показалося? Що обі, зн. всі групи разом, почали мені не довіряти, мене уникати, а згодом то й зовсім ізолювати! Вони не брали мене більше до ніякої ради в громадських справах і не втаємничували в свої сварки і так я лишився поза скобками життя.

Не боліло мене те, що вони не брали мене до ради і що я лишився поза скобками життя. Але боліло мене те, що на сварках усетаки терпіла справа, а потім мене боліло, що я бачив, що вони мене тому не брали до ради, що вважали мене дурнем, котрий на нічому не розуміється, бо я, значить, не визнавався на тому, хто зрадник і злодій, а хто чесна людина і чесний робітник, потім уважали боягузом, котрий не хотів до жадної зі сторін прилучатися, щоби не наражати собі людей, і вкінці вважали таким, що не має власної лінії. А були й такі, котрі думали, що я себе вважаю за мудрішого за всіх і тому не хочу до нікого прилучатися, і ті мене не терпіли!

А як скінчилися (якщо тільки вони скінчилися!) ті сварки і непорозуміння? А, скінчилися так, що, тому що розсварених груп ніяк не можна було погодити, а зробити так, щоби котрась одна група перемогла другу, теж було неможливо, тому що вони всі щодо кількості прихильників і сторонників серед громадянства і щодо сили річевих аргументів і морального виправдання були менше-більше однаково сильні, так тоді в одних установах і товариствах котрась одна група покликала собі на поміч чужих людей, а в других котрась інша, абож і та сама, крайню демагогію, хитрощі абож і насилля і в той спосіб перемогла

(абож і не перемогла і зародки сварні прозябали далі!) другу чи другі групи і назовні виглядало, що був спокій.

Але тоді я кинув усіх і вся, усунувся від життя — мені неможливо було пхатися там, де мене не хотіли, а з другого боку я фактично не мав власної лінії — і вже взагалі до нічого не мішався, а тоді люди були вдоволені мною, а я ними.

Але тоді я вдумався в себе, вдумався в наших людей і вдумався в наші відносини і нашу історію. І я дійшов до одної великої правди — зрештою може це була тільки якась змодифікована правда, яку я чув від других або де читав, а яка мені щойно тепер прийшла до свідомості — про нас і про нашу історію, а саме, що ми так йота в йоту робили в цілій своїй історії, в усіх важних, поважних і небезпечних хвилях життя народу: впертість, а котра походила не з чого іншого, а з любови до народу і з бажання творити йому добро, — безумовно, з часом прилучалася теж сюди підлота і зрада, — ділила нас завсіди на два або більше таборів, з котрих жаден жадного саме задля рівності матеріальних і моральних сил тільки при помочі самих добрих сил нації не міг перемогти, а тому котрийнебудь з них лучився з якоюнебудь посторонньою, а нам ворожою силою або з темними силами самого народу і при помочі тих сил вправді перемагав противний чи противні собі табори, але при цьому нищив теж сили самої нації! Виходило на противне до того, що Гете сказав про сатану, котрий, мовляв, „є частиною тої сили, котра завсіди бажає зла, але завсіди творить добро“, а наші табори навпаки, завсіди бажали добра, але завсіди творили зло.

Я попав знову в зневіру. Як тепер справи стояли, в українському громадянстві не було ані

одної такої суспільно-політичної групи, котраби була гідна стати на чолі нації, а котраби теж давала запоруку, що в поважній хвилі життя нації доведе її до красшого майбутнього. Значить, безумовно, наші існуючі суспільно-політичні групи були добрі на мирні, спокійні і нормальні часи і тоді вони певно зробили багато доброго для нації, але вони не були добрі, не доросли до того, щоб в тяжкій, критичній і переломовій хвилі мати найвисший провід у нації. Тому я стратив віру, що ми колинебудь у майбутньому дійдемо до красної долі.

А всетаки я мусів мати якусь віру! Я мусів мати бодай якусь, хочби тільки теоретичну точку опертя, на яку спираючись я мігби вірити, що мій народ таки дійде до красшого майбутнього! А крім того неможливо було, щоби великий народ, котрий хоче жити, не мав шляху, по котрім ідучи він мігби дійти до красної долі!

Я почав думати над тим, чиби не далось котреїсь з наших існуючих суспільно-політичних груп так перемінити, щоби вона стала гідною в переломовій хвилі стати на чолі нації. Та, розуміється, з того ніщо не виходило: це не було на мій талант ні на мої сили!

Аж я попав на одну книжку, котра мені вернула мою віру, вказала мені на той шлях, по якому ми маємо йти, щоби дійти до красшого майбутнього. Ця книжка це Листи до братів хліборобів Вячеслава Липинського.

Та книжка є в нас звісна як така, що пропагує гетьманство і тзв. трудову клясократичну монархію. Одначе ні гетьманство ні трудова клясократична монархія не є для мене тим, що влило в мене нову віру. А тим, що влило в мене нову

віру, є те, що та книжка вказала мені на ту суспільно-політичну групу в нашому народі, а яка досі в нас політично ще не була чинна, котра є гідною і котру ми мусимо вважати гідною, якщо хочемо дійти до красшого майбутнього, стати на чолі нації і котра може теж дати запоруку, що в рішаючу і переломову хвилю доведе націю до красшого майбутнього. Ця група це на Великій Україні пани-землевласники, — все одно, що там тепер відносини змінені і ми ще не знаємо, як вони в майбутньому уложаться, — а примінюючи це до галицьких відносин і беручи анальоґічно до цього, я рішив, що тою групою в Галичині будуть взагалі наші сильніші економічно верстви, багатші землевласники, купці, промисловці, банкері, фабриканти ітд. Розуміється, тих верств у нас ще нема або вони є тільки в зародку, але вони будуть мусити витворитися, коли хочемо, щоби наша нація існувала і розвивалася. Тільки вони одні і ще наспіжку з нашими найвисшими родами, коли в нас є які, і розуміється, з допомогою нашої інтелігенції, будуть мати до того потрібні і конечні матеріяльні середники, психічні дані та авторитет.

Розуміється, не кажу, щоби я, дійшовши до того, думав, що я відкрив Америку. В нас же є і була віддавна ще сперед війни, така господарсько-політична група, котра в економічному розвитку бачила (і працювала і працює в тому напрямі) єдиний шлях до осягнення красшого майбутнього народу. Про те я знав і навіть, так мовити, нічого не мав проти того, щоби наш народ розвивався економічно. В мене лишень до цього згідно з наукою Липинського прилучилися ще висші роди. Одначе Америкою було це для мене особисто. Той погляд, що тільки висші й економічно сильніші верстви доведуть нас до красшого майбутнього,

щойно тепер став моїм власним переконанням і я щойно тепер зрозумів, що, як з одного боку ми тільки завдяки економічному розвитку до чогось дійдемо, так з другого, йдучи тим шляхом, напевно дійдемо до своєї ціли.

Потім ще з одної причини було це для мене Америкою. А саме досі наші висші верстви і роди були мому почуванню зовсім чужі. Я почуванням ставився проти них. Тепер я зрозумів, що, коли я хочу, щоби ми дійшли до красшого майбутнього, так я мушу ті висші верстви і роди, скажім провто, любити. На всякий випадок я не смію їх уважати наче чимсь чужим для нації, а якими я їх уважав досі. Я мушу їх уважати інтегральною частиною нації нарівні з низшими і найнижшими верствами.

Мені в моїй національно-політичній ідеології отворився зовсім новий світ. Я щойно тепер зрозумів, що значить національний спосіб думання: це просто значить однаково любити всі — висші і низші — верстви свого народу. Зрозуміння тої правди дала мені саме книжка Липинського і таке є її правдиве значіння для мене.

Тоді теж я зрозумів, наскільки я був досі в своєму українстві нельогічний і неконсеквентний і наскільки супроти наших висших верств і родів несправедливий. Я був нельогічний і неконсеквентний в українстві тому, що я цілої одної, великої нашої суспільної верстви — висших верств і родів — наче не причисляв до українців, бо вони фактично ні в моїй уяві ні в почуваннях ні в політичних обчисленнях не існували, а несправедливий супроти висших українських верств і родів тому, що я їхні культурні і політичні здобутки — церкви, замки, палати, друкарні, книжню літературу, всякі пам'ятники мистецтва і політичні досягнення

— визнавав за свої, українські, а їх самих не визнавав!

Так книжка Липинського навчила мене за один раз того, чого за ціле моє життя не навчила мене ніяка наша національна чи націоналістична література ні ніякі вічеві і приватні деклямації про патріотизм ні взагалі ніяка наша націоналістична діялектика і реторика.

Розуміється, що та ціла зміна в моїй національно-політичній ідеології не доконалася в мені з нині на завтра. Цеж значило ні більше ні менше, як тільки те, що я наче з демократа став аристократом. Я боронився проти прийняття того аристократичного світогляду, так мовити, всіми фібрами своєї душі. Мені його прийняти було і лячно і соромно і совісно і ніяково. Лячно тому, бо я боявся, що мене за це осудить наш поступовий загаль; соромно тому, що я наче ставав відступником свого народу, зн. простого народу; совісно тому, бо я наче ломив дане батькови слово, що не зраджу хлопського роду; а ніяково тому, що я наче приставав до панів-аристократів, а вдійсности який я був аристократ?!...

Одначе я не міг собі інакше порадити. Я бачив, що якщо ми не опремося на наші сильніші економічно і висші родом верстви, так ми пропадемо.

Потім, я ще одно завдячую книжці Липинського. Вона причинилася до того, що в мені піднеслася моя гідність, т. є почування її, як людини. Правду кажучи, найголовнішою причиною того, що я так цупко через весь час держався соціалізму, цілий був прилип до нього, було те, що я, як одиниця низького походження, але така, що стала собі свідомою того і хотіла підійти висше, шукав у соціалізмі піднесення своєї гідности, престо, шукав

морального опертя в організованому соціалістичному інтернаціоналі, організованому пролетаріяті. Я мусів мати за собою якусь силу, котраби мені завсіди нагадувала, що я — не сам, низька безсильна і безпомічна одиниця, але за мною стоять, або я за ними, мільони!.. Липинський вказав мені на іншу силу, за якою я мав, або вона за мною, стояти. Тою силою були українські селяни-хлібороби, — звичайно, тільки багатші, але саме з таких я походив!, — котрим Липинський нарівні з панами-аристократами, або хоч тільки наспілку з ними, призначив велику роль мостити шлях до кращого майбутнього українському народови. Тут я вже не стояв сам, слабій і низький селянин, але зі мною і за мною стояла ціла українська аристократія разом з мільонами селян-хліборобів і ми спільно мали робити велике діло! Тоді мені вже не треба було соціалізму!..

І хоч мені знову було жалко, що я наче покинув, лишив власній долі, кинув напоталу долі найнижшу верству, халупників, робітників і босяків, а звернув свої симпатії, свою любов до дуків-богатіїв, але я тут знову не міг собі інакше порадити. Мені було ясно, що, мовляв, краще зі сильнішими і багатшими, хоч у холодному розумовому вирахуванні будувати, аніж зі слабшими і біднішими, хоч у любови і в почуттю своєї внутрішньої краси пропадати! А там, думав я, коли ми матеріально і фактично станемо на твердих ногах, так тоді буде час подумати і подбати і про наших найбідніших і найнещасливіших, про котрих ми і так, як довго ми жебраки, не можемо ні думати ні дбати!...

VI.

Але книжка Липинського мала ще деякий вплив на один епізод з мого життя. Я розкажу, який це був епізод і який це був вплив.

Найбільше вражіння зробила на мене та книжка тим пунктом своєї науки, в котрому вона вказує на те, що висші роди і верстви тому повинні, є покликані і є гідні мати провід у нації, що вони мають потрібні і конечні до того психічні дані. Ці дані це попри бажання й уміння володіти ще т. зв. лицарськість духа, а в котрої склад входять високе почуття своєї гідности, особиста відвага, уміння боронити своєї чести і послух і вірність начальству.

Хоч Липинський зовсім не мав на цілі розбирати психіку української інтелігенції, головню тої її частини, що безпосередньо походить зі села, одначе, видвигаючи ту справу, він так глибоко сягнув у душу тої частини абож і цілої нашої інтелігенції, як не сягнув жаден український ні критик ні психольог.

І я особисто був тим пунктом його науки потрясений до дна душі. Як неможна красше, я побачив слабість, безпомічність і безрадність своєї вдачі і духовости, що торкається тих душевних вимог, які ставиться до тих людей, котрі стоять, чи хотять і повинні стояти, при кермі нації. Я мав уже давніше нагоду, а саме при розгляданню деяких випадків зі свого життя пізнати, наскільки мені бракувало великої і важної чесноти людини, котра хоче себе називати свідомою й образоаною і має претенсії до того, щоби вести перед у нації, а це вміння боронити своєї і свого народу чести. Тепер мені той брак і взагалі брак усіх інших ду-

шевних вальорів, яких вимагається від еліти народу, ще ясніше став перед очима. Мені уявилася ціла трагедія — та не моя власна або ж і нашої інтелігенції, головню тої її частини, що є селянського походження, а цілого нашого народу, котрому саме бракувало (або було її тільки мінімально) правдивої еліти і з правдивими духовими вальорами еліти! Ми, українці, нація молода. Але молода не народом, масами і національним матеріалом, а котрий є у нас старий, а саме молода правдивою і дійсною елітою! І коли ми на що нездужаємо, так нездужаємо саме на брак старої, досвідченої і випробованої еліти. От тому книжка Липинського тим пунктом своєї науки зробила на мене таке сильне вражіння, потрясла мною цілим і сягнула мені глибоко в душу.

Та сконстатувавши, що в мені нема духових вальорів еліти, я сказав собі, що, коли я дійсно маю належати до еліти народу, бо хтож інший, як не інтелігенція даного народу мала до неї належати?, так вони в мені мусять бути! І я рішив, раз, випробувати на собі, наскільки в мені ті вальори є, а друге, показати людям, що вони якраз у мені є.

Я вибрав до того такий спосіб і таку нагоду. Якраз у тому часі директор мав у нас у школі оголосити один обіжник, про якого зміст мені нічого говорити, тай для річи це рівнодушне, але який був нам не на руку і проти якого треба було щось зробити. И от я рішив, що я на конференції, на котрій буде той обіжник оголошений, зложу відповідну заяву. Все одно, чи це мало мати який реальний наслідок чи ні, — радше ні ніж так, — але я принайменше зазначував, яке є наше, учитетів, становище до того! До цього, очевидно, треба було мати відповідну особисту від-

вагу і такі інші душевні прикмети, але саме, складаючи таку заяву, я доказував, що в мені ті прикмети є.

Але я ще мав іншу, вже чисто особисту причину до того, щоби зложити таку заяву. А саме я якраз у тому часі був зі своїм особистим життям зайшов у такий сліпий кут, що мені з нього конечно треба було видобутися. А я не міг з нього інакше видобутися, як тільки, колиб я перенісся з того міста в інше місто. Отже власне, коли я складав заяву, я попадав у конфлікт з директором, мене переносили і моя ціль була осягнена! Значить, складаючи заяву, я осягав рівночасно дві цілі.

Але розкажу, який це був сліпий кут, у який я був зайшов і з якого мені треба було видобутися. Це було, просто, кохання. Справа була така. Ніна не була вийшла заміж, як мала виходити. Вона була тітьки заручена з рік і потім зірвала. Потім зараз якось їй умерла мати, батько перенісся з того міста в інше недалечке містечко і вона з ним, я з нею не стрічався і я був зовсім забув про неї.

А всетаки я мав ще з нею раз стрінутися! Одного разу Мирська потребувала ветеринаря до господарства і по давньому знайомстві візвала батька Ніни. Батько приїхав, але з ним приїхала і Ніна. Так Мирська з нею зазнайомилася, — вона передше з нею не зналася, — а що Ніна їй подобалася, — вона знала багато жіночих робіт і тим їй заїмпонувала, а крім того була живої вдачі дівчина і вже самою своєю появою вносила життявтиху і сумну хату, — так вона її запрошувала до себе, я з нею часто бачився і так мені назад вернуло кохання до неї. А ще додаю, що Мирська знала, що ми з Ніною були разом в Одесі, я сам

їй про те розказував, але про те, що між нами було кохання, а власне кажучи, що я мав з нею дружитися, я їй не розказував і вона про те не знала.

Скажу правду, мені з початку було зовсім не на руку сприятелювання Мирської з Ніною і часте бачення з нею. Поминувши те, що мені отворялася давня рана, — значить, не так кохання, як те, що Ніна, коли я був на селі і не мав хліба, мною погордила, — але я Мирську кохав і поважав, мені з нею було добре і я зовсім не думав навязувати знайомств з іншими жінками. А крім того мені просто не хотілося змінити відносин коло себе і нарушувати зовнішнього порядку і внутрішнього спокою.

Але воно прийшло само зі себе. Ніна була в самому розквіті життя і краси дівчина і робила на мене вражіння тай їй самій мусіла вернути давня симпатія до мене, а найважніше, що вона, як я це зауважив, наче почала мене кокетувати. Потка в її вдачі, якої я досі не бачив. І взагалі вона за той час багато була змінилася і навіть, можна сказати, зманірувалася.

Зразу, коли я тільки запримітив, що вона мене кокетує, я хотів її позбутися і сказав їй, у яких я відносинах до Мирської. „Я про це знала“ — була відповідь і вона ще більше, як мені здавалося, мене кокетувала. Але тоді мені впало на думку, що це вона навмисне мене кокетує, щоби розкохати в собі, а потім щоби мене кинути, як це вже раз зробила (вдійсности це було зовсім інакше!) і насміятися наді мною, і я сказав собі, що цього не буде! Я рішив і зі свого боку впливати на неї: або вона мені дасть спокій або сама закохається в мені і це мені визнає! Зрештою, признатися мушу, мене таки манила думка пережити кохання з молододоу дівчиною.

Кінець взаємного впливання був такий, що ми дійсно закохалися одно в одному.

Ми визнали одно одному кохання в такий спосіб. Одного разу під вечір, це було може в півроку після того, як вона почала бувати в Мирської, вона приїхала до Мирської — вдійсности вона вже тоді радше до мене приїжджала ніж до Мирської — і не застала її дома. Вона прийшла до мене до моєї кімнати запитати, де Мирська. Вже саме те, що молода дівчина прийшла до моєї кімнати, мене подразнило. Але вона ще до того поздоровила мене словами: „Добрий вечір, дідю!“ Тим вона хотіла натякнути, що я старий, і взагалі це був один з її способів, як вона мене кокетувала. Реванжуючися за те, я, витаючися з нею, поцілував її в руку. Це я перший раз поцілував її тоді в руку. Вона зніяковіла і спустила очі вниз. Тоді я знову якось нехотячи, ще держачи її руку в своїй, притягнув її легко до себе і поцілував у лице. Коли вона не боронилася або слабо боронилася, мені бухнула кров до жил і я, обнявши її міцно в половину, цілував у лице, в уста, шию, де попало. Зразу вона пручалася, потім пристала, глянула мені ніжно-ніжно в очі, випрямилася, сказала рішено: „Не можу довше, не можу!“ і, закинувши мені рамена на шию, прилипла устами до моїх уст. Я не тямився від щастя. Тільки її рішучі слова „Що ти робиш?“ відтрутили мене від неї.

Я мав певний доказ, що вона мене кохає!

Та тут і почався той сліпий кут, про який я говорю. А саме, коли я переконався, що вона мене кохає, хоч я досі зовсім не думав зривати з Мирською і дружитися, але під свіжим вражінням кохання я зараз запитав Ніну, чи вона хоче нути моєю. Вона зразу сказала: „Так“, але зараз потім надумалася і сказала: „Але твоєю жінкою“

я не буду!" — „Що? як? чому?!"... Я зосім не розумів жіночої льогіки: наперед мене кокетувати, а потім не хотіти за мене вийти заміж. — „Тому, що я того ніколи не зробилаби Мирській". — Мене дещо здивував, але зрештою подобався той жест Ніни. — „Ну, так я наперед покину Мирську, а потім за якийсь час ми поберемося". — „І так ні, бо це буде очевидним, що ти покинув її для мене". — Мені впало на думку, що це вона на тому не хоче вийти за мене заміж, що я за старий для неї, і я успокоївся. Але що мені було жаль покидатися кохання до молодой дівчини, я сказав: „Але ти мене будеш кохати?" — „Так, але про це нічого не сміє знати Мирська і ти не смієш її покинути!" — Я сказав „Добре" і ще тільки додав, що коли вона рішиться вийти за мене заміж, нехай мені скаже і ми поберемося. — Я був певний що вона з часом дасть себе намовити вийти за мене заміж.

Так ми кохалися більше як рік, звичайно, по-тайки перед Мирською і перед усіми людьми, але вона не годилася вийти за мене заміж. У тому і був той сліпий кут, у який я зайшов.

Я був щасливий тільки короткий час. Мені зразу страшенно імпонувало, що я підбив серце молодой дівчини. При ній я й сам був наче відмод. Та згодом я зрозумів, у які страшні тенета двох жінок, та з яких ніодна не була моею правдивою жінкою, я попав! Мое горе було в тому, що я з одною жив, та ще котра була від мене старша і від котрої моє серце вже було відвернулося, а за другою, котра була від мене молодша і котра мене кохала, але з котрою мені не було вільно злучитися, пропадав! Та ще не в тому було лихо. А правдиве лихо було в тому, що Ніна мене, як мені здавалося, щораз більше кокетувала,

хоч була певна мого кохання і мучила мене своїм коханням, але при тому не дозволяла до себе ані доторкнутися! Вона була, як я це пізніше зрозумів, зовсім ексцентрична дівчина.

Я терпів страшні муки. Нераз, коли Ніна по-була в нас кілька днів і роздратувала мене своїм коханням до крайности, а потім відїжджала, мені здавалося, що мені трісне серце або що я мушу наложити на себе руку.

Я знав, переді мною лежала лиш одна, або скажім, дві дороги: або покинути Мирську й одружитися з Ніною або зірвати з Ніною і лишитися при Мирській. Але саме в тому було й діло: я ані не мав відваги покинути Мирської, ані не міг зірвати з Ніною! Як я міг покинути Мирську, коли, раз, я їй завдячував стільки матеріяльно і духово, — це вона властиво зробила мене таким духово, яким я був, — друге, на це не дозволяла мені моя честь, далі, всі люди бачилиби, а найбільше я сам, що я покинув найбільшу свою приятельку, а погнався за другою жінкою тільки тому, що вона була молода, а вкінці, коли я не мав певности, чи і колиби я покинув Мирську, Ніна вийшлаби за мене?!... З другогож боку, як я міг зривати з Ніною і нищити своє щастя своїми власними руками?!... Зрештою, я знаю чому я не міг зробити ні одного ні другого: бо я був — осел, старий дурень, розлізла жаба, що не міг собі дати ради з двома жінками, чито з одною, що напосілася на мене!...

Автім я мав ще інші, свої причини, котрі мене держали через такий довгий час при тих двох жінках. Це було те, що я в себе вмовив, що мене держить при них, раз, доброта Мирської, котра, хоч знала, що я радо бавлюся з Ніною (власне кажучи, вона вже потім підозривала, що я в ній

кохаюся), але мені дозволяла бавитися з молодою дівчиною (це начебто було те, що Мирська твердо вірила в мою чесність і мені не хотілося тої віри в ній нищити), друге, держала начебто — значить, я так у себе вмовив — чесність Ніни, котра не хотіла мене відбирати своїй приятельці, і третє — може смішно сказати, — те, що я в себе вмовляв, що я живу як великий аристократ — я був тоді весь заглиблений у Липинському — або як велика людина з двома жінками (вдійности це було зовсім щось інше!)!...

А всетаки прийшов час, що я не міг того все-го видержати! Каплі до повної чарки долило те, що обі жінки почали мені й одна одній оказувати свої заздросці щодо мене. Мирську нераз, коли я відпровадив Ніну до поїзду і вернув додому, я заставав, як плакала, а Ніна, а котра щораз більше ставала якась нервова і дразлива, нераз робила мені викиди за якінебудь дрібні дарунки, які я з обов'язку робив Мирській, то знову питала мене, котру я з них більше кохаю, Мирську чи її ітд., а вони обі почали одна одну ніби ненавидіти. Коли перше вони були все в згоді, так тепер нераз за якунебудь дрібницю сперечалися і можна було боятися, що колись прийде між ними до конфлікту. Надто прийшла весна, Ніна з довго незаспокоєного ковання на очах блідла і ниділа і мені було жалко її, а з другого боку мені було совісно, що я держу молоду дівчину коло себе: колиб я її не держав, так вона моглаби собі вийти заміж. Це все мене гризло і давило і я не міг ні їсти ні спати ні нічого робити, тільки думав над своїм положенням. Найгірше було те, що я кожної хвили боявся конфлікту між ними. Тоді, розуміється, Мирська виповілаби Ніні дім або Ніна сама мусілаби перестати до неї приїздити, а тоді не тільки, що

я стративби кохану дівчину, але все вийшлоби на верх, моя віра в доброту Мирської пропалаби, моя чесність показалаби брехнею, а найважлише, що вийшлаби наверх ціла моя низьколюдська вдача, що я, старий, погнався за молодією дівчиною! До цього я не міг допустити, а тому рішив щонебудь зробити.

Я рішив так: я покину на якийсь час обі, а потім покажется, що буде: або Мирська дасть мені вільну руку щодо Ніни і я з нею одружуся або Ніна навкучить собі мене і мене покине, — принайменше, я сам не буду руйнувати свого щастя власними руками! — а тоді я або верну до Мирської або зроблю собі, що схочу!

Плян, здавалося, був добрий, та тільки не знати було, як його виконати: я був прикутий до посади і до одного міста і мені тяжко було так зробити, щоби я покинув обі жінки, а щоби вони не здогадалися, чому я так зробив. Я рішив так: під покришкою, що маю якусь важну роботу, а котрої я не годен виконувати на тому мешканню, — я вже давніше жалівся перед Мирською на брак спокою задля господарства, — я перенесуся на якийсь час на інше мешкання, а там не буду приймати ні Ніни ні Мирської.

Я вже оглядався за мешканням, коли мені на винулася саме та розв'язка з заявою, і я вчепився тої розв'язки руками і ногами. Не було красшого способу так раптовно і начебто проти своєї волі перенестися в інше місто і позбутися — все одно, на якийсь час чи навсе — обох жінок!

Та мені вийшла така історія.

День передтим, як мала відбутися та конференція, на якій я мав зложити свою заяву, вечером мала відбутися одна театральна вистава і ми,

значить, я, Мирська, Ніна і батько Ніни, умовилися бути на тій виставі. А ще день передтим Ніна була в Мирської і ми тоді умовлялися щодо тєї вистави. Ніна з батьком мала на другий день, у день вистави, вечером приїхати з дому.

Але того дня, коли Ніна була в Мирської і ми умовлялися, вечером я, як звичайно, відпроставив Ніну до поїзду.

Того дня я взагалі був дуже подразнений. Окрім того, що зближався день, коли мала статися така важна річ для мене і взагалі коли рішалася моя доля, але ще до того через цілий день і Мирська і Ніна мені якось занадто оказували свої заздрощі. Ще на самому кінці, коли я відпроставжував Ніну, вона через цілу дорогу мені щось таке договорювала, що мені добиралося до живого. Міжіншим тоді вона мені сказала, що мовляв, я живу як турок з двома жінками... Я нічого не відзивався. Мені зовсім щось друге було на голові! А до того я собі думав: „Ось дві жінки завзялися на мене, але я не дам себе знищити!” Ніна мабуть бачила, що в мені щось твориться, і ще на пращання сказала до мене: „Тільки не зроби якої дурниці!” Не знаю, що вона мала на думці: може те, щоби я не зірвав з Мирською і не поставив її, Ніни, перед конечністю вийти за мене заміж. Але я і на те не відповів нічого. Я тільки собі подумав: „Ха! Хіба це була дурниця, що я задумував (відносно заяви)?”...

Я вернув до дому. В своїй кімнаті я застав Мирську, як плакала. Мене взяла злість. Вона навіть мені не позволяла бавитися невинно з другими жінками!...

— Ти чого плачиш?

— А ти чого волочишся за нею як хвіст? — сказала вона крізь сльози.

„Я хвіст!?” — І я зовсім не застановляючися над тим, що роблю, — я дійсно сказав це проти своєї волі, — сказав:

— Так щоб ти знала, що я її кохаю!

Мирська підняла на мене очі і моментально перестала плакати: діло було за серйозне, щоби його можна було збути плачем!

— Тільки не знати, чи вона тебе кохає?...

— І вона мене кохає!

— Це неправда, вона тебе тільки кокетує!

— Ні, вона мене кохає!

— Ти по чім бачиш, що вона тебе кохає?...

— А ти по чім бачиш, що вона мене тільки кокетує?...

І тоді між нами почалася нето розмова а нето суперечка, а яка була подібна нето до дискусії між двома вченими, з котрих кожний кожного конечно старався в чомусь переконати, а нето до сповіди грішника перед сповідником, у котрій, розуміється, я був грішником, а Мирська сповідником, і в котрій вона мене конечно старалася переконати, що Ніна-кокота і що вона мене тільки кокетує, а я, щоби доказати їй противне, висповідався їй у всьому, що коли між мною а Ніною було, як і від якого часу ми кохалися, як тужили одно за одним, як Ніна приїжджала властиво тільки до мене, як ми писали одно до одного повні туги і розпуки листи ітд. Я навіть показав і прочитав їй останнього листа, що мені Ніна написала і в котрому вона мене запевнювала, що кохає тільки мене одного, щоби я не гризся ітд. Накінець я її ще запевнював, що наше кохання зовсім невинне, щоби вона, Мирська, не боялася, що ані я не думаю її покидати ані Ніна не думає мене їй відбирати ітд. Діло було в тому, що я полапався, що зробив дурницю, що признався Мирській у ко-

ханню до Ніни, і тепер я хотів справу якось так повести, щоби Мирська не зривала з Ніною і щоби все лишилося постарому, бодай до того часу, як справа рішиться і я собі виїду. Тай взагалі мені страшно не хотілося, щоби між Ніною і Мирською настав розрив і щоби наш трикутник (вдійсно-сти це не був ніякий трикутник!) і все інше вийшло на верх.

Мирська під кінець розмови вже нічого не говорила, тільки слухала, а коли я скінчив, вона подумала-подумала, а потім спокійно і якби зрезигновано, але твердо сказала: „То так, дорогенький: або я або вона!“ — і вийшла з кімнати.

Такого висліду розмови я не надіявся! Було ясно як на долоні, що Мирська не стерпить більше Ніни коло себе і тепер усе вийде наверх!

Але я ще мав надію на Ніну. Я думав, що я її якнебудь переконаю, що вона перепроситься з Мирською і буде, як бувало.

Та мені далі вийшло таке.

На другий день Мирська була як строена. До мене зовсім не відзивалася. Лиш мені закомунікувала, що на виставу не піде. Я ледви вговорив її, щоби пішла і „не робила авантури“. Це вдалося мені лиш завдяки тому, що я загрозив їй, що, якщо вона дасть по собі щонебудь пізнати, так я моментально від неї випроваджуюся! — Я вже мав намічене мешкання.

Вечером приїхала Ніна з батьком. Вона була чарівна. Тільки моє кохання до неї якби заломилося. Я почував себе супроти неї страшенно винуватим.

Батько Ніни запримітив блідість і брак гумору у Мирської. Мирська виправдувала це болем голови. Ніна, навпаки, пояснювала це собі своєю перемогою над нею.

Ми пішли до театру. Розмова нам зовсім не клеїлася. Я був між двома жінками, якби сидів на огні. Я не знав, супроти котрої з них я був більше винуватий. Мирська говорила правду, коли казала, що я хвіст. Тільки та була неправильність, що вона казала, що я один хвіст, бо я був два хвости: один Ніни й один Мирської!

Вистава почалася. Я нічого не чув ні не бачив, що діялося на сцені. Я весь час думав над тим, як я поведу справу далі. Я думав так: Ніна поїде собі додів і я повідомлю її про все листовно. Мирська за той час може переїсться і все буде добре.

Колиж нещастя або щастя хотіло, що батька Ніни серед самої вистави відкликали на якесь село до двора і він відїхав. Ніна мала лишитися почувати в Мирської.

Значило, все ще нині мусіло рїшитися. Тільки від чого я мав почати?...

Вистава скінчилася. Ми пішли до дому. По дорозі ми не говорили нічого. Мені було якби зашморгнуло горло.

Ми прийшли до дому і сіли до вечері. Я далі не говорив нічого: я не міг нічого говорити в присутності Мирської. Мирська якби це зрозуміла і ледви скінчивши вечеряти, жаліючися на біль голови, вийшла до своєї кімнати ніби спати.

Ми лишилися самі з Ніною. О, скільки інакше було колись, коли ми лишалися самі!

Ніна пробувала мене оживити зором. Я страшенно скривився в душі...

Був час, що я мусів щось говорити! І я, зібравши всі свої сили, придушеним і мов зза гробу голосом сказав:

— Мирська знає про все...

Великі, яких я ще ніколи не бачив, очі і ши-

роко з переляку отворені уста. Хвилина мовчанки, потім:

— Щоо? Ти збожеволів?!...

— Вона сама знала про все — збрехав я вже дещо природнішим голосом. — І...і я не міг інакше — додав я, попростецьки розводячи руками, здвигаючи плечима і підносячи брови.

Ніна, як сиділа на кріслі, так заломилася сама в собі. Радше смерти ніж цього вона надіялася для себе.

Вона глянула боязко на наполовину відчинені двері, що вели до кімнати Мирської, і тихо, але важко захлипала. Це тревало хвилюку, потім вона, опираючися важко обома руками о крісло, встала й оглядалася по кімнаті мабуть за загорткою, щоб вбратися і піти собі геть.

Я не міг її нікуди під ніч пустити!

Кроком лікаря я підійшов до неї і взяв під стан:

— Ти не підеш нікуди, ти підеш до Мирської і перепросишся (!) з нею...

Ніна опиралася. Я силою повів її до кімнати Мирської. Мирська сиділа на ліжку, я повів її до ліжка:

— Ти її затримай, бо вона хоче йти...

Ніна розридалася, сховавши лице в долоні. Мирська, а котра через відчинені двері все чула, що ми говорили, ніжно взяла її в обі руки:

— Тихо, не плач...

— Алеж це підло, підло! — вибухла Ніна плачем.

— Про те треба було наперед подумати.

Ніна заходилася від плачу. Мирська не знала, що з нею зробити:

— Ну, то візьми собі його, коли так дуже хочеш!

Ніна не хотіла нічого. Мирська голубила її і цілувала як дитину або як молодшу сестру. Ніна дещо втихомирилася.

Я не мав що більше між ними робити. Надто завтра я мав рано науку, а попелудні важну справу і мусів відпочати. Зрештою, справа не набирала для мене такого лихого обороту. Виглядало, що Мирська розуміла наше велике кохання, і мені блисла надія, що вона великодушно звелить нам піратися...

Я сказав: „Добраніч!” і вийшов до своєї кімнати.

Я спав зле. Крізь двері я чув, як Мирська з Ніною говорили пізно в ніч. Але я не знав, про що вони говорили. Щойно над раном, я дещо заснув і спав твердо.

Я встав пізно і ледви мав час одягнутися, зїсти снідання і сказати Мирській і Ніні — Мирська вже була встала, а Ніна ще була в ліжку — „Добрідень” і „До побачення” — мені покищо не хотілося нічого знати і я боявся довідатися, як вони погодилися — і пішов до школи.

О першій я вернув до дому. Я зараз пішов до їдальні ніби на обід, але вдійсности, щоби довідатися, як стоїть справа. В їдальні була лишень Мирська.

— Ніна де?..

— Поїхала до дому.

— Але вона ще приїде до мене (я хотів сказати „до тебе”, але забувся і сказав „до мене”)?..

— Ні, вона вже ніколи не приїде до тебе...

— По хвильці: — На бюрку в твоїй кімнаті лист від неї.

Я побіг до своєї кімнати і вхопив лист. У листі я читав:

„Високоповажаний Пане! Ми більше не по-

бачимося. І Ви ніколи не шукайте за мною. Інакше буде зле (це підчеркнене). Ви чесна, але слаба людина. Прощайте. Ніна”.

Мене сильно стиснуло за серце. Ще ніколи мене не було так стиснуло за серце. І я мимоволі голосно сплакнув. Так я був раз сплакнув ще малою дитиною, коли моїй покійній матері раптом зробилося слабо і вона насеред хати впала, а я собі думав, що вона вмерла.

На обід я не їв нічого.

Як я перебував час до четвертої години, я не тямлю. О четвертій я пішов на конференцію. Мене весь час тиснуло за серце.

На конференції я нічого не чув, не бачив і нічого не розумів, про що там говорилося. Був прочитаний якийсь обіжник, але про що в ньому говорилося, який був зміст його, я зовсім не розумів. Тямлю тільки, що при кінці конференції хтось зі збору — але не знаю, хто — попросив у директора слова, директор запитав: „У якій справі?“, той сказав: „У справі того обіжника“, директор знову сказав: „Так у тій справі прошу після конференції до мене до канцелярії“ і на тому конференція скінчилася. Про те, щоби я складав яку заяву, розуміється, не було мови.

„От тобі кохання й от тобі молода дівчина! От тобі аристократична психіка й от тобі заява!“

Я вибіг на вулицю. Мене обняло свіже, весняне повітря і дещо перестало тиснути за серце. Я почував себе як п'яний.

Того вечера я довго не вертався до дому. Мене зовсім не тягнуло до тої кімнати, де мене ждала пуста. Я оббіг кілька разів довкола мале, брудне місто.

На вулицях я стрічав дроворубів, котрі швидко, мов наперегони, рубали дрова і голосно про

щось говорили, якби сварилися; і стрічав високі фури, що на них кремезні і зачорнені вугіллям погоничі розвозили вугілля і грубо лаялися на тих прохожих, що їм не ступалися з дороги, — один мало мене не переїхав; — і стрічав замітачів, що змітали з вулиць сміття і звозили на магістрацьких возах; далі стрічав малих, обдертих хлопчаків, що гнали товсті, певно чужі, корови з поля до дому і котрі обовязково кидалися камінцями за псами і воробцями; і вкінці стрічав тут і там міщанські вози з плугами і боронами, що перетарахкотіли по міському бруку, а в них сиділи низькі, присадкуваті міщани, що їх зза драбин ледви було видно. Все те говорило по українськи.

І знову я стрічав барвисто або чорно одягнене панство, що швидко перебігало або помалу снувалося по тротуарах або переїздило на повозках.

Мене знову сильно стиснуло за серце. Але мене не тому стиснуло за серце, щоби я собі нагадав страту коханої дівчини або щоби собі освідомив, як я щойно осоромився. Але мені страшенно було жалко тих, що говорили по українськи.

Мені безнастанно тиснулися до очей сльози, а до уст слова:

„І як тут не бути соціялістом?“

Мені нагадався Липинський і з його наукою: „Великий Учителю! Ти годен з мене зробити пана-аристократа?... Або чи Ти годен з мене зробити націоналіста?... Ти не годен з мене зробити ані пана-аристократа ані націоналіста! Бо я плачу на вид кожної людської нужди!... Бо я тілом і душею, кровю і всіми своїми почуваннями нерозривно звязаний з нуждарями і босяками і Ти не всилі розірвати узлів між мною і ними і не всилі звернути моїх почувань до дуків-богатіїв і панів-аристократів!“...

Я вернув до дому. Зовсім обезсилений я впа на ліжку:

„А всетаки: чому? чому я не міг осягнути коханої дівчини і не міг зложити заяви?“..

І тоді я дійшов до ось якої правди про себе: що я тому не осягнув коханої дівчини і не зложив заяви і взагалі не маю висшої, аристократичної психіки, що я економічно жебрак, а духово вихованок жінок, соціалізму, зле понятої культури, половинної чесности і безсилля!..

* * *

З того часу минуло кілька літ. Я вже погодився з тим, що Ніни нема коло мене, і так само мені стало байдуже, чи я маю аристократичну психіку чи ні, чи я є внутрі націоналіст чи ні і чи можу мати любов у серці до висших родів і верств ітд. — тай для справи це рівнодушне. Але я всетаки твердо переконаний у тому, що ми піднесемося тільки завдяки нашим сильнішим економічно і висшим родом верствам, бо тільки вони одні мають до того потрібні матеріяльні середники і потрібні психічні дані. І нам з ними треба лучитися і їх морально піддержувати, щоби витворити матеріяльні сили нації, бо інакше ми пропадемо...





4 mys 56 kon

 (1986)

PL

265

STAROSTWO TARNOPOL

Egzemplarz obowiązkowy

Nakład

1000

egz.

dnia 23. IV. 1931

192

PA
265 y